

PARK KULTUROWY WIETRZYCHOWICE

Park Kulturowy Wietrzychowice

Na europejskim szlaku megalitów

Wietrzychowice Culture Park
on the European route of megaliths

Muzeum Archeologiczne
i Etnograficzne w Łodzi

FUNDACJA BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH
IMIENIA PROFESORA KONRADA JAŹDŻEWSKIEGO

WOJEWÓDZTWO
KUJAWSKO-POMORSKIE

PARK KULTUROWY
WIETRZYCHOWICE
NA EUROPEJSKIM SZLAKU MEGALITÓW

Wietrzychowice Culture Park
on the European route of megaliths

Piotr Papiernik, Dominik Kacper Płaza

współpraca: Rafał Brzejszczak, Piotr Kittel, Leszek Kotlewski,
Adam Myrta, Joanna Wicha, Piotr Wroniecki

PARK KULTUROWY WIETRZYCHOWICE

NA EUROPEJSKIM SZLAKU MEGALITÓW

Wietrzychowice Culture Park
on the European route of megaliths

Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego
Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi

Łódź 2017

Wydawnictwo Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego nr 21

Komitety redakcyjne:

Ryszard Grygiel (redaktor), Teresa Łapińska (sekretarz), Piotr Papiernik

Wydawnictwo do druku przygotowali:

Piotr Papiernik, Joanna Wicha, Weronika Janowska-Wachnik

Tłumaczenie angielskie:

Agata i Bogusław Maryniak

Materiał ilustracyjny:

Archiwum Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi i Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Jażdżewskiego, oraz życzliwie udostępniony przez Pana Adama Myrtę, Piotra Wronieckiego oraz Leszka Kotlewskiego

Projekt okładki i rysunki zabytków:

Elżbieta Górka

Skład i łamanie:

Jarosław Mrozowski

Druk i oprawa:

Drukarnia READ ME w Łodzi

Zdjęcia na okładkę:

przód: *Wietrzychowice, grobowiec kujawski nr 1 (Wietrzychowice, long barrow no 1),*
tył: *Wietrzychowice, grobowiec kujawski nr 1 w czasie badań wykopaliskowych w 1967 r.*
(Wietrzychowice, long barrow no 1 during excavations in 1967)

Wydawnictwo dofinansowane ze środków województwa kujawsko-pomorskiego z „Otwartego konkursu ofert nr 1/2017 na wykonywanie zadań publicznych związanych z realizacją zadań Samorządu Województwa w latach 2017–2019 w zakresie kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego”

ISBN: 978–83–932039–7-0

SPIS TREŚCI

Od autorów	7
O grobowcach kujawskich i Parku Kulturowym Wietrzychowice	11
Kilka słów wprowadzenia.....	13
Żale i groby olbrzymów.....	16
Profesor Konrad Jażdżewski w akcji.....	20
Praca magisterska Waldemara Chmielewskiego.....	44
Najważniejsze wykopaliska w Wietrzychowicach	58
Powrót archeologii do Wietrzychowic.....	86
Pierwsze sukcesy i pytanie – co dalej?	86
Badania wykopaliskowe, czyli klasyka archeologii.....	90
Na ratunek grobowcom	108
Wsparcie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.....	124
Badania środowiska naturalnego	144
To jeszcze nie koniec	144
W służbie idei powołania „wieczystego rezerwatu archeologicznego”.....	147
Podziękowania.....	154
Badania z zakresu archeologii środowiskowej w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice (Piotr Kittel).....	157
Wprowadzenie.....	159
Budowa geologiczna i geomorfologia obszaru.....	160
Prospekcja geochemiczna	164
Osady biogeniczne	165
Badania „na mokro”.....	166
Dalsze kierunki badań	167

Ochrona grobowców kujawskich w Wietrzychowicach (Leszek Kotlewski).....	169
Orzeczenie o uznaniu za zabytek w 1935 roku.....	174
Wpis do rejestru zabytków w 1968 roku	176
Utworzenie parku kulturowego w 2006 roku	177
Wietrzychowice Culture Park on the European route of megaliths	181
Kalendarium grobowców kujawskich	195
Biogramy badaczy grobowców kujawskich	198
Ważniejsze pozycje literatury związanej z badaniami grobowców kujawskich.....	202

OD AUTORÓW

*Grobowiec to pomnik na granicy dwóch światów wystawiony,
cała ziemia to olbrzymi cmentarz, na którym miliony istot spoczęły.*

François Fénelon (1651 – 1715) pisarz i teolog

Grobowce w Wietrzychowicach od ponad 5000 lat są stałym elementem krajobrazu Kujaw. Jak pokazują badania archeologiczne, od zawsze przyciągały one uwagę i zainteresowanie ludzi. Zachwycały swoją wielkością, pięknem oraz tajemniczością. W czasach nowożytnych informacje o grobowcach po raz pierwszy pojawiły się w etnograficznych i historycznych opisie Kujaw, pochodzących z połowy XIX wieku. Pierwszą publikacją w czasopiśmie naukowym jest artykuł autorstwa Natalii Kickiej z 1876 roku, która wspólnie z hrabią Bnińskim zbadała grobowce kujawskie w Żurawicy, nazywając je „żalami”. Zarówno dla archeologii, jak i współczesnego człowieka, megality ponownie odkrył Konrad Jażdżewski, który już ponad 80 lat temu rozślawił je na całą Europę. O grobowcach w Wietrzychowicach, niemal w chwili ich odkrycia, pisał: *(...) są to, zdaje się, największe i najokazalsze groby tego rodzaju w Polsce a być może w tej części Europy*. Ideą prof. Konrada Jażdżewskiego już od 1934 r. było powołanie *wieczystego rezerwatu prehistorycznego*, chroniącego grobowce kujawskie. Pomysł Profesora po raz kolejny powrócił w 2006 roku, kiedy to z inicjatywy Adama Myrty – dyrektora Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej – uchwałą Rady Gminy i Miasta Izbica Kujawska został ustanowiony Park Kulturowy Wietrzychowice.

W dziesiątą rocznicę tego wydarzenia pojawił się pomysł spotkania, na którym zostaną przybliżone szerokiemu gronu odbiorców „kujawskie piramidy”, a także zaprezentuje się szanse rozwoju i problemy, jakie związane są z tym wyjątkowym miejscem. Dzięki wsparciu wielu osób z instytucji samorządowych oraz naukowych z województwa kujawsko-pomorskiego i z Łodzi, w dniach 20 – 21 kwietnia 2017 roku, w siedzibie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego, odbędzie się ogólnopolska konferencja popularnonaukowa dotyczącą Parku Kulturowego Wietrzychowice, której towarzyszyć będzie niniejsza publikacja.

W ramach konferencji przedstawione zostaną referaty dotyczące historii badań archeologicznych oraz tego, czego wspólnie możemy dowiedzieć się o życiu człowieka w neolicie, dzięki współpracy specjalistów z różnych dziedzin nauki. Osobnym zagadnieniem będą kwestie dalszej, pogłębionej ochrony Parku Kulturowego Wietrzychowice oraz perspektywy rozwoju tej instytucji.

Kujawy, na których znajdują się grobowce w Wietrzychowicach, są terenem, gdzie od wielu lat działa Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi oraz Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego, w związku z tym bardzo cenny jest dla nas Patronat Honorowy, jakim objął konferencję oraz publikację – Pan Piotr Całbecki, Marszałek Województwa Kujawsko-Pomorskiego, któremu serdecznie dziękujemy za tak wielkie wyróżnienie.

Do powstania publikacji oraz realizacji konferencji przyczynili się przede wszystkim pracownicy i współpracownicy Fundacji Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego pod kierunkiem dra Piotra Papiernika oraz Mu-

Wietrzychowice, grobowce nr 1–5,
zdjęcie lotnicze z 2017 r.

Wietrzychowice, long barrows no
1–5, aerial photo taken in 2017

zeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi na czele z dyrektorem prof. dr hab. Ryszardem Grygielem. Bez ciężkiej pracy pracowników Wojewódzkiego Ośrodka Animacji Kultury w Toruniu, pod kierownictwem Pana dyrektora Jerzego Rochowika, także trudno byłoby zorganizować konferencję. Szczególne podziękowania należą się Panu prof. dr hab. Wojciechowi Chudziakowi – dyrektorowi Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika oraz Panu prof. dr hab. Jackowi Woźnemu – rektorowi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, którzy swoim autorytetem wsparli to przedsięwzięcie. Wieloletnia współpraca ze Stowarzyszeniem Archeologii Środowiskowej, którym kieruje prof. dr hab. Tomasz Kalicki, widoczna jest także w naszej publikacji oraz na konferencji. Osobne podziękowania należą się Panu dyrektorowi Adamowi Myrcie z Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej, wielkiemu przyjacielowi archeologii, który od dawna dba o dobre imię grobowców, oraz władzom Gminy i Miasta Izbica Kujawska za znaczące wsparcie organizacyjne całego przedsięwzięcia.

Wydawnictwo, które mają Państwo w rękach otrzymało dofinansowanie ze środków województwa kujawsko-pomorskiego z „Otwartego konkursu ofert nr 1/2017 na wykonywanie zadań publicznych związanych z realizacją zadań Samorządu Województwa w latach 2017 – 2019 w zakresie kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego”

W imieniu wszystkich organizatorów konferencji i autorów publikacji życzymy owocnych obrad oraz zgłębiania wiedzy i tajemnic ukrytych „Na europejskim szlaku megalitów”.

Piotr Papiernik i Dominik Kacper Płaza

O GROBOWCACH
KUJAWSKICH I PARKU
KULTUROWYM
WIETRZYCHOWICE

Położenie Parku Kulturowego Wietrzychowice

The location of Wietrzychowice Culture Park

Okolice Parku Kulturowego Wietrzychowice, zdjęcie lotnicze z 2013 r.

The vicinity of Wietrzychowice Culture Park, aerial photo taken in 2013

KILKA SŁÓW WPROWADZENIA

Parki kulturowe w Polsce są formą prawnej ochrony zabytków łącznie z ich otoczeniem krajobrazowym. Są one powoływane przez instytucje samorządowe dla opieki nad szczególnie cennymi dobrami naszego dziedzictwa historycznego i kulturowego, które bez zapewnienia im nadzoru państwa może ulec nieodwracalnym zmianom lub nawet bezpowrotnemu zniszczeniu.

Park Kulturowy Wietrzychowice powstał dla ochrony zgrupowania pięciu grobowców kujawskich w Wietrzychowicach i jednego w miejscowości Gaj Stolarski, zbudowanych w młodszej epoce kamienia około 5,5 tys. lat temu. Park znajduje się na Kujawach, w południowej części województwa kujawsko-pomorskiego, w gminie Izbica Kujawska, na terenie należącym do Lasów Państwowych Nadleśnictwa Koło.

Monumentalne budowle wznoszone przy użyciu kamiennych głazów, często nazywane megalitami (od greckich słów *megas* – wielki i *lithos* – kamień), należą do najciekawszych i najbardziej znanych zabytków archeologicznych. Występują w różnych miejscach na świecie, wszędzie wzbudzając powszechne zainteresowanie. Są ważnymi obiektami turystycznymi odwiedzanymi przez miliony ludzi na wszystkich kontynentach naszej planety. W Europie większość budowli megalitycznych została zbudowana w młodszej epoce kamienia (neolicie) lub w epoce brązu, między V a II tysiącleciem p.n.e. Wśród nich najliczniej występują grobowce. W zależności od charakterystycznych elementów budowy wyróżniono wiele ich typów i rodzajów niebędących tylko grobowcami, np. dolmeny, kręgi, aleje menhirów, groby korytarzowe i galeriowe. Z terenami ziem polskich związane są przede wszystkim grobowce kujawskie, których nazwa powstała w XIX wieku od regionu, gdzie było ich najwięcej. Należą one do najstarszych form budowanych od Basenu Paryskiego na zachodzie, poprzez Wyspy Brytyjskie i południową Skandynawię, aż po dorzecze Wisły na wschodzie. Elementem charakterystycznym tych grobowców są wydłużone nasypy ziemne, które dość często przekraczają nawet 100 metrów długości.

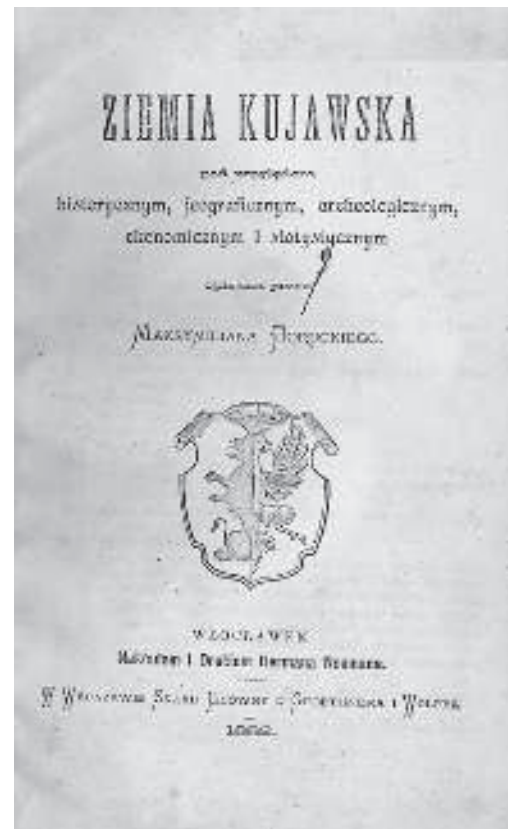
Większość badaczy uważa, że grobowce spełniały różne funkcje w życiu społeczności neolitycznych. Były przede wszystkim miejscami pochówku zmarłych i odprawiania ceremonii pogrzebowych. W otoczeniu grobowców dominowało niemożliwe dzisiaj do zbadania metodami archeologicznymi *sacrum*, ale sprawy *profanum* powiązane z różnymi aspektami życia codziennego zapewne też były istotne. Grobowce z pewnością stanowiły wyróżniający się element w przestrzeni zamieszkałej i zagospodarowanej przez rolników. Dla wspólnot neolitycznych megality mogły służyć jako widoczny symbol własności konkretnego obszaru. Część badaczy, analizując położenie grobowców, zwraca uwagę na ich związek ze szlakami komunikacyjnymi, co według nich może sugerować jeszcze jedną ich funkcję – swoistych drogowskazów. Okazałe budowle z kamienia i ziemi wskazywałyby na dogodne miejsca przepraw przez doliny, a na wybrzeżach morskich mogły bezpiecznie doprowadzać żeglarzy do celu podróży.

➡
Okolice grobowca kujawskiego w Gaju
Stolarskim, zdjęcie lotnicze z 2014 r.
The vicinity of the long barrow at Gaj
Stolarski, aerial photo taken in 2014
➡

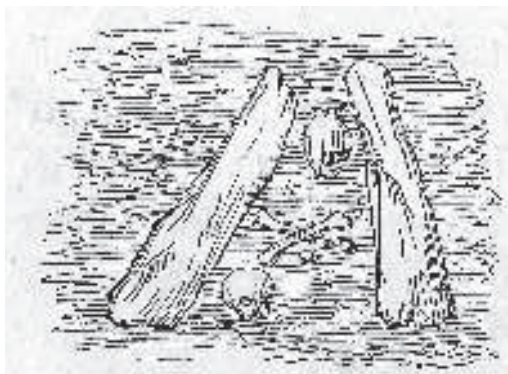
ŻALE I GROBY OLBRZYMÓW

Grobowce kujawskie są niewątpliwie najstarszymi zabytkami architektury w Polsce. Przez tysiąclecia były charakterystycznym elementem krajobrazu Kujaw, Pomorza, Ziemi chełmińskiej i wschodniej Wielkopolski. W XIX wieku mieszkańcy Kujaw grobowce określali jako „żale”, „żalki” lub „mogielniki”. W tym czasie powszechnie uważano, że są to mogiły ludzi z odległej przeszłości, być może pochodzące z czasów pogańskich lub z wojen z Krzyżakami, albo też olbrzymów zamieszkujących Kujawy w pradawnych czasach. W połowie XIX wieku megalitami zainteresowały się środowiska rodzącej się inteligencji oraz pierwsi badacze starożytności i wsi polskiej. Pierwszy wiarygodny opis kujawskich megalitów zawdzięczamy Maksymilianowi Chełmińskiemu, który w 1843 r. opublikował relacje z podróży po Kujawach. Pisał: (...) *widzieliśmy po polach rozrzucone tu i ówdzie mogiły odwieczną ręką sypane. Ogromnej wielkości kamienie, zgromadzone na jedno miejsce i przesypane ziemią stanowią materiał budowy świadków dalekiej przeszłości. Każda mogiła przedstawia kształt wielkiego trójkąta ostrokątnego*. Grobowcami interesował się również wielki polski etnograf Oskar Kolberg, który w krótkim rozdziale pt. „Żale” zamieszczonym w monumentalnym dziele *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* (t. 3, Kujawy, cz. I), przedstawia opisy grobowców, m.in. z okolic Lubrańca. Z przekazów XIX wiecznych należy jeszcze wymienić charakterystyczną relację Maksymiliana Boruckiego, opublikowaną w 1882 r., w pracy *Ziemia kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym opisana*. Relacja ta wskazuje z jednej strony na powszechne występowanie „żalek”, a z drugiej na ich niszczenie przez miejscową ludność dla pozyskiwania kamiennego budulca. Autor pisał: *Gdziekolwiek po polach i równinach tej ziemi rzucimy okiem, wszędzie spostrzegamy tak zwane Żale, to jest dość znacznej wielkości kamienie ułożone symetrycznie na grobach zmarłych na pewnem nieco wynioślejszym miejscu, wyszukanym wpośród równiny lub na samym pagórku, a może umyślnie usypanym (...). Dziś wiele już z tych żalek i grobowców znikło,*

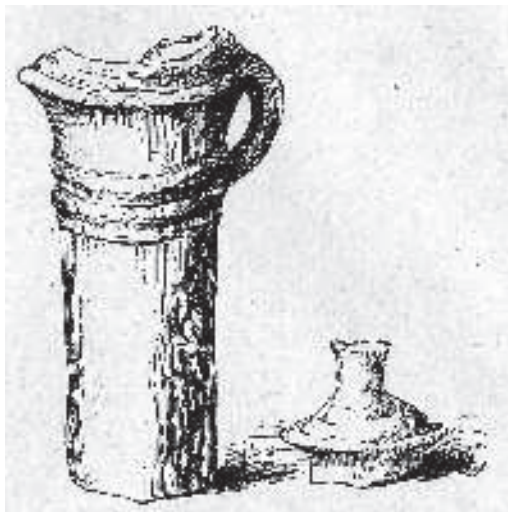
Strona tytułowa pracy Maksymiliana Boruckiego

The title page of Maksymilian Borucki's study

Rysunek jamy grobowej wykonany przez Natalię Kicką w trakcie badań megalitu w 1873 r.

Drawing of inhumation pit made by Natalia Kicka during the excavations of the megalithic barrow in 1873

gdyż z wyniszczeniem lasów wzięto się do stawiania budowli na fundamencie kamiennym lub też całkiem z kamieni polnych, a że na Kujawach nie wiele ich jest rozsianych, posiłkowano się więc głównie kamieniami z żali czyli mogielników.

Pierwsze udokumentowane prace wykopaliskowe grobowca kujawskiego przeprowadziła Natalia Kicka – osoba o wszechstronnych zainteresowaniach, niestety obecnie raczej zapomniana w środowisku archeologicznym. Będąc wdową po generale Ludwiku Kickim, poległym w powstaniu listopadowym (w bitwie pod Ostrołęką), zajmowała się filantropią oraz zbieraniem pamiątek narodowych. Była też malarką oraz miłośniczką starożytności, w tym przede wszystkim numizmatyki. Natalia Kicka była bardzo zaangażowana w warszawskie środowisko „starożytników”. W latach 50. XIX wieku współtworzyła, jako jedyna kobieta, nieformalne Warszawskie Towarzystwo Numizmatyczne. W lipcu 1873 r., jak sama pisała: *(...) bawiąc chwilowo w Osieczu Wielkim razem z hrabią Józefem Bnińskim grobowiec rozkopali (...) w miejscowości Żurawica. Wyniki tych badań zostały opublikowane w III tomie „Wiadomości Archeologicznych”, w artykule pt. Żale Żurawickie, z bardzo ciekawym wstępem autorki, zawierającym następujące zdanie (...) poczytuję sobie za obowiązek opowiedzieć w kilku słowach o odkryciu, którego w mej obecności dokonano, a czynię to w tej nadziei, że szczegół jeden dorzucony do badań poświęconych czasom przedhistorycznym nie będzie może obojętny dla nauki archeologicznej.* Badania wykopaliskowe dotyczyły grobowca, który został tak opisany: *Był to pas pomiędzy ornami polami utworzony z dwóch równoległych rzędów wielkich głazów, leżących o kilka kroków jeden od drugiego. Długość tego pasa wynosiła kroków 75, a szerokość, mierząc przestrzeń między jednym rzędem głazów a drugim kroków siedem.* A tak przedstawiona została eksploracja w momencie odsłaniania komory grobowej: *Kierujący kopaniem*

Rysunek naczynia odkrytego w nasypie grobowca w trakcie badań megalitu w 1873 r., wykonany przez Natalię Kicką (naczynie prawdopodobnie jest związane z końcem średniowiecza lub z początkami nowożytności – określenie autorów)

Drawing made by Natalia Kicka presenting a vessel found in the mound of a long barrow during the excavations in 1873. The vessel was probably connected with late Middle Ages or early modern period – expression used by the authors

p. Bniński, zalecił teraz jak największą ostrożność dalszej pracy, i właśnie w porę, bo niebawem ukazała się urna. Rozsądek radził wolno postępować, a ciekawość gorączkowo pchała nas i kopaczów do przodu. Biedna urna wisiała jakoby nad kośćmi, wisiała mówię, bo ukazała nam się znacznie wyżej od miejsca, z któregośmy wygarnęli kości.

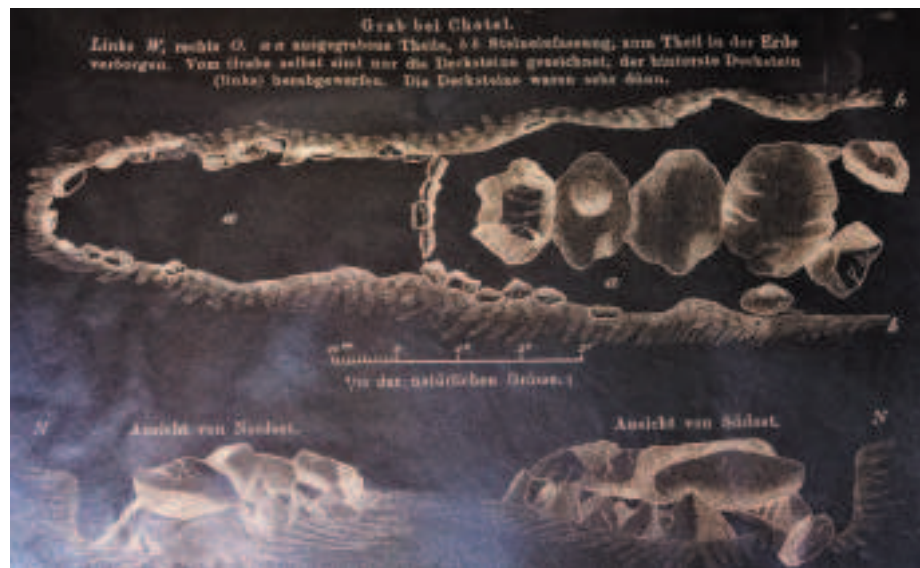
Niewielki artykuł Natalii Kickiej, wydany w języku niemieckim w czasopiśmie „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa”, zainspirował do poszukiwań innych „miłośników starożytności”. Na terenie Kujaw wykopaliska prowadził np. pruski, emerytowany generał Roderich von Erckert, który w 1879 i 1880 r. rozkopał co najmniej 30 grobowców, m.in. w Tymieniu, Komorowie, Żurawicy i Janiszewie. Były to prace prowadzone zupełnie po amatorsku, ale z których, dzięki współpracy von Erckerta z wybitnym antropologiem niemieckim – Rudolfem Virchowem, ukazywały się drukiem krótkie relacje. Obecnie badania te należy raczej traktować jako niszczenie grobowców, jednak w XIX wieku przyczyniły się one do zainteresowania środowiska naukowego oraz rozwoju archeologii. Generałowi R. von Erckertowi zawdzięczamy również termin „grobowce kujawskie”, który wprowadził do literatury archeologicznej zamiast wcześniejszego określenia *Hünenbetten*, czyli „groby olbrzymów”. Przed I wojną światową istotną rolę w poznawaniu kujawskich megalitów odegrał również prof. Leon Kozłowski, badając obiekty położone przykładowo w Świerczynie i Świerczynku. Wyniki swoich badań opublikował w 1921 r. Na ich podstawie można sądzić, że nadal były to prace przede wszystkim o charakterze kolekcjonerskim.

➔
Strona tytułowa czasopisma „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa” i początek informacji o badaniach grobowca w Żurawicy

Title page of the periodical „Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa” and the initial information of the excavations of the long barrow at Żurawica
➔

Grób skrzynkowy kultury amfor kulistych z Chotla badany przez Rodericha von Erckerta w 1878 lub 1879 i opublikowany przez Rudolfa Virchowa w 1880 r.

Cist grave of the Globular Amphora Culture from Chotel. The grave was excavated by Roderich von Erckert in 1878 or 1879 and was published by Rudolf Virchow in 1880

PROFESOR KONRAD JAŻDŻEWSKI W AKCJI

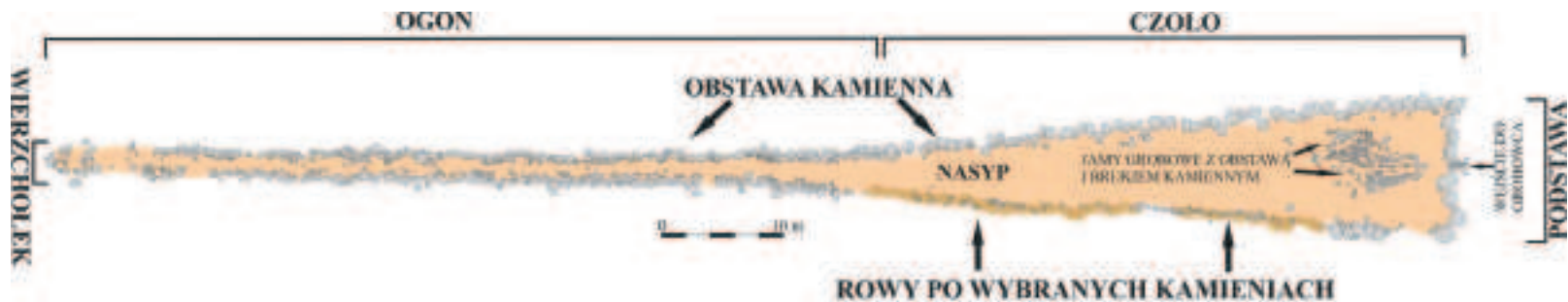
Systematyczne badania naukowe grobowców kujawskich rozpoczął prof. Konrad Jażdżewski w 1934 r. Przez trzy sezony prac wykopaliskowych rozpoznał zgrupowania megalitów w Wietrzychowicach, Obalkach i Leśniczówce, położone na terenie dzisiejszych gmin Izbica Kujawska i Boniewo. Prace te wykonywał według własnej i niezwykle nowoczesnej, jak na tamte czasy, metody badań, dzięki której uporządkował dotychczasową wiedzę dotyczącą grobowców kujawskich. Po raz pierwszy przedstawił tezę, że budowniczości tych obiektów to ludność kultury pucharów lejkowatych (nazwa pochodzi od charakterystycznego kształtu używanych naczyń), a czas budowy określał na środkową część młodszej epoki kamienia, którą według obecnego datowania należy umieszczać między 3700 a 3300 lat p.n.e. Ponadto zdefiniował pojęcie grobowców kujawskich jako obiektów składających się z trzech zasadniczych części. Pierwszą stanowi nasyp ziemny, czasem przekraczający nawet 100 m długości, który jest ograniczony i zabezpieczony obstawą kamienną wykonaną z wielkich polodowcowych głazów. Kamienie te, ustawione jeden obok drugiego, tworzą drugi człon – ściany zewnętrzne grobowców, układające się w kształt bardzo wydłużonego trapezu lub trójkąta. Trzecim elementem jest jeden lub kilka grobów dorosłych mężczyzn. Pochówki te zawsze znajdują się pod nasypami i często mają dodatkowe konstrukcje kamienne.

Profesor Konrad Jażdżewski swoją przygodę z kujawską archeologią rozpoczął w Brześciu Kujawskim, dokąd został wysłany jako młody asystent Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w celu zweryfikowania wiadomości o odkryciu zabytków archeologicznych w pobliżu Szkoły Rolniczej, mieszczącej się w Starym Brześciu. Pierwsze ratownicze badania grobów kultury pucharów lejkowatych, a przede wszystkim odkrycie osiedli najstarszych rolników usytuowanych nad brzegami jeziora Smętowo, pozwoliły Konradowi Jażdżewskiemu bardzo szybko zorientować się, że Kujawy to niezwykle ważny rejon dla polskiej archeologii, szczególnie dla badań młodszej epoki kamienia. W okresie od 1933 roku do wybuchu II

Konrad Jażdżewski, zdjęcie z lat 30. XX wieku

Konrad Jażdżewski, photo taken in the 1930s.

Schematyczne przedstawienie najważniejszych elementów grobowców kujawskich (przygotował R. Brzejszczak)

Diagram of the most important components of the Kuyavian long barrows (after R. Brzejszczak)

wojny światowej Konrad Jażdżewski dokonał wielu cennych odkryć, które szybko trafiły do podręczników archeologii nie tylko w Polsce, ale też w całej Europie. Jednak, jak sam pisał, jego największym „brzeskim odkryciem” był Stanisław Madajski. Początki tej znajomości, która szybka przerodziła się w długotrwałą przyjaźń, Konrad Jażdżewski w swoich „Pamiętnikach. Wspomnieniach archeologa z XX wieku” relacjonował tak:

Nasza znajomość zaczęła się w r. 1933 tak oto: badałem z grupą robotników płaskie cmentarzysko szkieletowe kultury pucharów lejkowatych w Starym Brześciu – Kolonii. Któregoś dnia przejeżdżał tędy na pospolitej furmance młody 25 – letni chłopak – woźnica, a że wśród moich robotników zobaczył swoich „kumpli”, przystanął, wbił bat w hałdę ziemi wydobytej z wykopu, położył się na brzuchu i patrzył, patrzył! Pożerał wprost oczyma to wszystko, co tam się objawiało: szkielety leżące wyprostowane na wznak, odosobnioną amforę, stanowiącą wyposażenie jednego z nieboszczyków, i naszą krzątanicę przy odślanianiu tych zabytków. Wnet Stanisław Madajski – bo on to był

Badania wykopaliskowe w Brześciu Kujawskim. Konrad Jażdżewski (siedzi od prawej i pisze) kieruje pracami wykopaliskowymi w 1934 roku

Excavations at Brześć Kujawski. Konrad Jażdżewski (on the right – he is sitting and writing) supervises the archaeological research in 1934

– zgłosił chęć uczestniczenia w tej robocie, Szybko przekonałem się, że przerastał on inteligencją, obrotnością i zapalem całą resztę swoich kompanów. Rychło też stał się moim zastępcą, kierującym całą brygadą kilkunastu ludzi...

W innym miejscu „Pamiętników (...)” znajdujemy taką charakterystykę Stanisława Madajskiego: *Te wszystkie walory sprawiły, że został niebawem zaangażowany do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w charakterze laboranta. Tam nauczył się w zdumiewającym krótkim czasie niemal wszystkich tajników pracy kon-*

Kujawska ekspedycja archeologiczna w 1934 r.
Konrad Jażdżewski (stoi trzeci od lewej) w to-
warzystwie swoich pracowników (w pozycji
leżącej trzeci od lewej Stanisław Madajski)

Kuyavian archaeological expedition in 1934.
Konrad Jażdżewski (third from the left, stand-
ing) accompanied by his workers (Stanisław
Madajski – third from the left, lying)

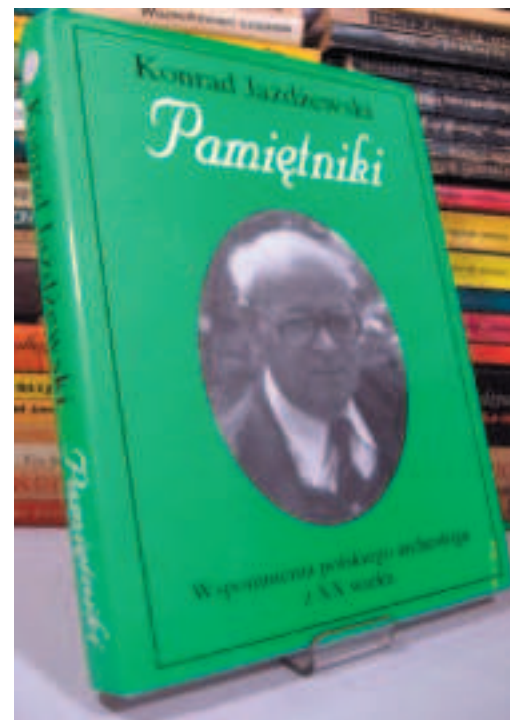
serwacyjnej, szczególnie w zakresie rekonstrukcji ceramiki i robienia odlewów. A to, co sprawiło mi szczególną radość: mianowicie w ciągu współdziałania w kilku następujących po sobie kampanii wykopaliskowych zdobył taką znakomitą praktyczną znajomość zabytków archeologicznych, że niemal bezbłędnie rozróżniał obiekty różnych kultur i z różnych okresów naszych pradziejów.

Stanisław Madajski uczestniczył we wszystkich ważniejszych badaniach terenowych prowadzonych przez prof. Konrada Jażdżewskiego. Po II wojnie światowej

„Pan Stanisław”, jak go najczęściej nazywano, najpierw pracował na Uniwersytecie Łódzkim (1945 – 50), a później w Miejskim Muzeum Prahistycznym w Łodzi (od 1956 r. po połączeniu z Muzeum Etnograficznym używa nazwy Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi), w którym był konserwatorem zabytków aż do przejścia na emeryturę w 1976 r.

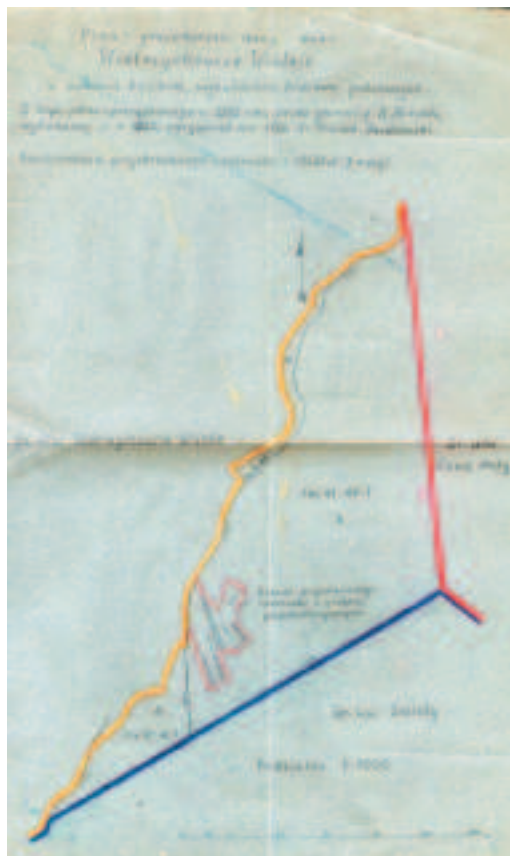
Do drugiej wojny światowej prof. Konrad Jażdżewski razem ze Stanisławem Madajskim prowadzili prace archeologiczne w różnych częściach Kujaw. Badania były – jak na owe czasy – zorganizowane bardzo nowocześnie i prowadzone na dużą skalę. W czasie jednego sezonu wykopaliska prowadzone były w wielu miejscach, obejmujących łącznie powierzchnię nawet 1 hektara. Prace podejmowane w pewnej odległości od Brześcia Kujawskiego prof. Konrad Jażdżewski organizował jako wyjazdy całej ekspedycji, razem z grupą swoich robotników, którzy byli przeszkoleni i w większości doświadczeni w eksploracji stanowisk archeologicznych. W ten sposób badania przeprowadzono w rejonie Izbicy Kujawskiej, Dobrego, a nawet w okolicach Biskupina.

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Wietrzychowicach prof. Konrad Jażdżewski odkrył w 1934 r. podczas rekonesansu terenów południowych Kujaw. Relacja z tego wydarzenia ukazała się w czasopiśmie „Z Otchłani Wieków”, w której pisał: *W lesku, należącym do właściciela Wietrzychowic, p. Adolfa Boehmera, znajduje się 6 olbrzymich grobów t. zw. kujawskich z młodszej epoki kamiennej. Są to – zdaje się – największe i najokazalsze groby tego rodzaju w Polsce i może w ogóle w tej części Europy (...) O grobach w lesie wietrzychowickim dowiedziałem się po raz pierwszy dwa lata temu (...) Opowiadali mi chłopci, że są tam w lesie wielkie głazy poukładane rzędami i że nazywają je „lisionkami” niby z powodu długich ogonów albo też „kamionkami” (...) Rozsypaliśmy się z robotnikami w długą tyralierę, aby nie przeoczyć w ciemnej głębi lesnej owych grobów. Z okrzykami radości zebrała się nasza gromada koło pierwszych napotkanych głazów – olbrzymów obstawy grobowej. Profesor Konrad Jażdżewski, doceniając wagę naukową oraz stan zachowania odkrytych grobowców, od razu podjął starania dla ratowania ich przed zniszczeniem. W pierwszej kolejności przekonał właściciela majątku Adolfa Boehmera, że nie należy rozbierać obstaw kamiennych i trze-*

Konrad Jażdżewski, okładka książki pt. „Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku”

Konrad Jażdżewski, cover of his book, entitled „Memoirs. The reminiscence of the Polish archaeologist from the 20th century”

Fotokopia planu grobowców kujawskich w Wietrzychowicach wykonanego w 1934 r.

Photocopy of the horizontal plan of the Kuyavian long barrows at Wietrzychowice made in 1934

ba utrzymywać grobowce na terenie zalesionym. Wokół tych działań zrodziła się nawet legenda o pomocy sił nadprzyrodzonych, które w „Pamiętnikach (...)” tak zostały przedstawione: *Ktoregoś roku, gdy tak bezceremonialnie niszczone owe wspaniałe grobowce, właściciel Wietrzychowic urządził przyjęcie dla gości, a jedną z atrakcji tego przyjęcia był seans spirytystyczny. Opowiadał mi p. Boehmer, że w czasie seansu ukazał się zebrany ponoć duch jednego z pochowanych tam ludzi, który pogroził dziedzicowi Wietrzychowic, że jeśli nie zaprzestanie niszczenia i profanowania grobowców, może być z nim źle.* Już 80 lat temu dla prof. Konrada Jażdżewskiego było jasne, że bez ochrony prawnej grobowce nie przetrwają i – jak wiele im podobnych – zostaną zniszczone. Uważał, że największym zagrożeniem są ludzie, którzy megality traktują jako skład darmowego surowca do budowy stodół, ogrodzeń, fundamentów domów, a nawet dróg. Mając to przekonanie, jeszcze przed wykopaliskami doprowadził do umieszczenia megalitów w wojewódzkim rejestrze zabytków i do odpowiedniego zapisu w księgach katastralnych. Już w tym czasie u prof. Konrada Jażdżewskiego pojawił się pomysł utworzenia, w oparciu o grobowce wietrzychowickie *wieczystego rezerwatu archeologicznego*, o czym poinformowano na łamach „Z Otchłani Wieków” w 1936 r. W realizacji planów najpierw przeszkodził sprzeciw właściciela gruntów, a potem wybuch II wojny światowej.

Profesor Konrad Jażdżewski i Stanisław Madajski zbadali największy z odkrytych grobowców już w 1935r. Megalit oznaczony numerem 3 wzniesiono na planie wydłużonego trójkąta o długości 115 metrów. Czoło grobowca, o szerokości 10 m, zbudowane było z ośmiu wielkich (do 1,5 m wysokości) głazów, z charakterystyczną przerwą między nimi, wskazującą na istnienie wejścia do grobowca. Obstawa kamienna była bardzo dobrze zachowana, z wyjątkiem części ściany południowej, z której głazy zostały rabunkowo usunięte przez A. Boehmera. Wewnątrz megalitu znaleziono dwa groby. Pierwszy z nich – grób centralny – usytuowany był w odległości ok. 2 m od czoła grobowca. W starannie ułożonej obstawie, wykonanej z dość dużych kamieni, odkryto szkielet mężczyzny, który został pochowany w pozycji wyprostowanej „na wznak”. Obok znajdował się drugi grób, zbudowany podobnie, lecz o mniejszych rozmiarach i wykonany mniej starannie. W nim również pochowano osobę w pozycji wy-

prostowanej. W sąsiedztwie szczątków ludzkich nie odkryto darów grobowych, które mogłyby przetrwać w ziemi ponad pięć tysięcy lat. Analizę antropologiczną prawdopodobnie wykonał doc. Stanisław Żejmo-Żejmis, współpracownik prof. Konrada Jażdżewskiego m.in. przy opracowaniu cmentarzysk z okolic Brześcia Kujawskiego.

W chwili podjęcia badań najwyższy poziom nasypu grobowca nr 3 wznosił się ok. 1,5 m ponad otoczenie, a pierwotnie mogło to być nawet 3 – 3,5 m. Na podstawie obserwacji terenu prof. Konrad Jażdżewski wskazywał, że ziemia pochodziła z bezpośredniego otoczenia megalitu, a efektem budowy nasypu są obserwowane do dziś wyraźne obniżenia terenu, ciągnące się wzdłuż ścian megalitu, szczególnie w jego części czołowej.

Z badaniami grobowca nr 3 w Wietrzychowicach związana jest informacja o ucztach pogrzebowych (stypach) z elementami kanibalizmu. Wzmianka ta jest ciągle wykorzystywana w różnego rodzaju publikacjach, szczególnie o charakterze popularnonaukowym. Autorem i zwolennikiem takiego poglądu był sam prof. Konrad Jażdżewski, który po raz pierwszy zaprezentował go w sprawozdaniu *Olbrzymi grób kujawski w Wietrzychowicach w pow. kolskim* opublikowanym już w 1936 r. W czasie wykopalisk odkrył on nad grobami (ok. 70 cm nad powierzchnią gruntu) warstwę ziemi, w której licznie występowały różnego rodzaju zabytki oraz kości, w tym kilka ludzkich, wśród których rozpoznano drobne fragmenty czaszki. Obecnie zabytki te nie są dostępne, gdyż zaginęły w zawierusze II wojny światowej. Omawiając wyniki wykopalisk z 1935 r. należy jednak zwrócić uwagę, że warstwa, gdzie występowały kości ludzkie, jest *de facto* częścią nasypu zbudowanego z ziemi pochodzącej z otoczenia grobowca. Uwaga ta jest o tyle ważna, że w połączeniu z danymi uzyskanymi w czasie prowadzonych w ostatnich latach wykopalisk, stwarza możliwości innych interpretacji. Otóż w bezpośrednim sąsiedztwie grobowców odkryto pozostałości osadnictwa z różnych okresów chronologicznych, w tym również wcześniejszych od ich budowy. Możliwe jest zatem, że fragmenty kości ludzkich odkryte w grobowcu nr 3 są częścią starszego grobu szkieletowego, który został zniszczony w czasie budowy megalitu, a jego elementy przypadkowo znalazły się w nasypie.

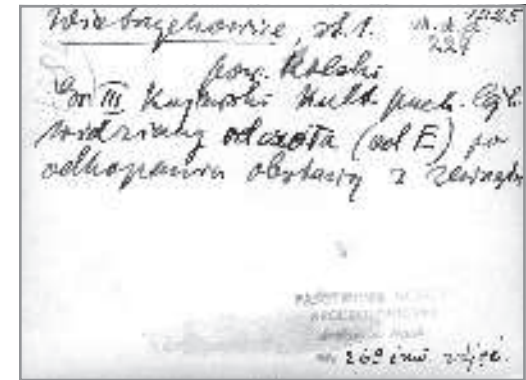
➡
Wietrzychowice, grobowiec nr 3, usuwanie drzew z nasypu przed badaniami w 1935 r. Zdjęcie z oryginalnym opisem Konrada Jażdżewskiego

Wietrzychowice, long barrow no 3, trees removed from the mound before the excavations in 1935. Photograph with original description written by Konrad Jażdżewski
➡

Wietrychowice st. 1.
 par. Kolcho
 Gr. III kuznichi k. puch.
 leg. k. k. od NW od
 brodka narzyn w strong
 orota. Lcinlanse dore
 na narzynie grobn.
 Na pichonym plamie
 usdai^z glazy potnocno-
 wschodniego kolu obstarz

M. A. Kozłowski
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345
 2346
 2347
 2348
 2349
 2350
 2351
 2352
 2353
 2354
 2355
 2356
 2357
 2358
 2359
 2360
 2361
 2362
 2363
 2364
 2365
 2366
 2367
 2368
 2369
 2370
 2371
 2372
 2373
 2374
 2375
 2376
 2377
 2378
 2379
 2380
 2381
 2382
 2383
 2384
 2385
 2386
 2387
 2388
 2389
 2390
 2391
 2392
 2393
 2394
 2395
 2396
 2397
 2398
 2399
 2400
 2401
 2402
 2403
 2404
 2405
 2406
 2407
 2408
 2409
 2410
 2411
 2412
 2413
 2414
 2415
 2416
 2417
 2418
 2419
 2420
 2421
 2422
 2423
 2424
 2425
 2426
 2427
 2428
 2429
 2430
 2431
 2432
 2433
 2434
 2435
 2436
 2437
 2438
 2439
 2440
 2441
 2442
 2443
 2444
 2445
 2446
 2447
 2448
 2449
 2450
 2451
 2452
 2453
 2454
 2455
 2456
 2457
 2458
 2459
 2460
 2461
 2462
 2463
 2464
 2465
 2466
 2467
 2468
 2469
 2470
 2471
 2472
 2473
 2474
 2475
 2476
 2477
 2478
 2479
 2480
 2481
 2482
 2483
 2484
 2485
 2486
 2487
 2488
 2489
 2490
 2491
 2492
 2493
 2494
 2495
 2496
 2497
 2498
 2499
 2500
 2501
 2502
 2503
 2504
 2505
 2506
 2507
 2508
 2509
 2510
 2511
 2512
 2513
 2514
 2515
 2516
 2517
 2518
 2519
 2520
 2521
 2522
 2523
 2524
 2525
 2526
 2527
 2528
 2529
 2530
 2531
 2532
 2533
 2534
 2535
 2536
 2537
 2538
 2539
 2540
 2541
 2542
 2543
 2544
 2545
 2546
 2547
 2548
 2549
 2550
 2551
 2552
 2553
 2554
 2555
 2556
 2557
 2558
 2559
 2560
 2561
 2562
 2563
 2564
 2565
 2566
 2567
 2568
 2569
 2570
 2571
 2572
 2573
 2574
 2575
 2576
 2577
 2578
 2579
 2580
 2581
 2582
 2583
 2584
 2585
 2586
 2587
 2588
 2589
 2590
 2591
 2592
 2593
 2594
 2595
 2596
 2597
 2598
 2599
 2600
 2601
 2602
 2603
 2604
 2605
 2606
 2607
 2608
 2609
 2610
 2611
 2612
 2613
 2614
 2615
 2616
 2617
 2618
 2619
 2620
 2621
 2622
 2623
 2624
 2625
 2626
 2627
 2628
 2629
 2630
 2631
 2632
 2633
 2634
 2635
 2636
 2637
 2638
 2639
 2640
 2641
 2642
 2643
 2644
 2645
 2646
 2647
 2648
 2649
 2650
 2651
 2652
 2653
 2654
 2655
 2656
 2657
 2658
 2659
 2660
 2661
 2662
 2663
 2664
 2665
 2666
 2667
 2668
 2669
 2670
 2671
 2672
 2673
 2674
 2675
 2676
 2677
 2678
 2679
 2680
 2681
 2682
 2683
 2684
 2685
 2686
 2687
 2688
 2689
 2690
 2691
 2692
 2693
 2694
 2695
 2696
 2697
 2698
 2699
 2700
 2701
 2702
 2703
 2704
 2705
 2706
 2707
 2708
 2709
 2710
 2711
 2712
 2713
 2714
 2715
 2716
 2717
 2718
 2719
 2720
 2721
 2722
 2723
 2724
 2725
 2726
 2727
 2728
 2729
 2730
 2731
 2732
 2733
 2734
 2735
 2736
 2737
 2738
 2739
 2740
 2741
 2742
 2743
 2744
 2745
 2746
 2747
 2748
 2749
 2750
 2751
 2752
 2753
 2754
 2755
 2756
 2757
 2758
 2759
 2760
 2761
 2762
 2763
 2764
 2765
 2766
 2767
 2768
 2769
 2770
 2771
 2772
 2773
 2774
 2775
 2776
 2777
 2778
 2779
 2780
 2781
 2782
 2783
 2784
 2785
 2786
 2787
 2788
 2789
 2790
 2791
 2792
 2793
 2794
 2795
 2796
 2797
 2798
 2799
 2800
 2801
 2802
 2803
 2804
 2805
 2806
 2807
 2808
 2809
 2810
 2811
 2812
 2813
 2814
 2815
 2816
 2817
 2818
 2819
 2820
 2821
 2822
 2823
 2824
 2825
 2826
 2827
 2828
 2829
 2830
 2831
 2832
 2833
 2834
 2835
 2836
 2837
 2838
 2839
 2840
 2841
 2842
 2843
 2844
 2845
 2846
 2847
 2848
 2849
 2850
 2851
 2852
 2853
 2854
 2855
 2856
 2857
 2858
 2859
 2860
 2861
 2862
 2863
 2864
 2865
 2866
 2867
 2868
 2869
 2870
 2871
 2872
 2873
 2874
 2875
 2876
 2877
 2878
 2879
 2880
 2881
 2882
 2883
 2884
 2885
 2886
 2887
 2888
 2889
 2890
 2891
 2892
 2893
 2894
 2895
 2896
 2897
 2898
 2899
 2900
 2901
 2902
 2903
 2904
 2905
 2906
 2907
 2908
 2909
 2910
 2911
 2912
 2913
 2914
 2915
 2916
 2917
 2918
 2919
 2920
 2921
 2922
 2923
 2924
 2925
 2926
 2927
 2928
 2929
 2930
 2931
 2932
 2933
 2934
 2935
 2936
 2937
 2938
 2939
 2940
 2941
 2942
 2943
 2944
 2945
 2946
 2947
 2948
 2949
 2950
 2951
 2952
 2953
 2954
 2955
 2956
 2957
 2958
 2959
 2960
 2961
 2962
 2963
 2964
 2965
 2966
 2967
 2968
 2969
 2970
 2971
 2972
 2973
 2974
 2975
 2976
 2977
 2978
 2979
 2980
 2981
 2982
 2983
 2984
 2985
 2986
 2987
 2988
 2989
 2990
 2991
 2992
 2993
 2994
 2995
 2996
 2997
 2998
 2999
 3000
 3001
 3002
 3003
 3004
 3005
 3006
 3007
 3008
 3009
 3010
 3011
 3012
 3013
 3014
 3015
 3016
 3017
 3018
 3019
 3020
 3021
 3022
 3023
 3024
 3025
 3026
 3027
 3028
 3029
 3030
 3031
 3032
 3033
 3034
 3035
 3036
 3037
 3038
 3039
 3040
 3041
 3042
 3043
 3044
 3045
 3046
 3047
 3048
 3049
 3050
 3051
 3052
 3053
 3054
 3055
 3056
 3057
 3058
 3059
 3060
 3061
 3062
 3063
 3064
 3065
 3066
 3067
 3068
 3069
 3070
 3071
 3072
 3073
 3074
 3075
 3076
 3077
 3078
 3079
 3080
 3081
 3082
 3083
 3084
 3085
 3086
 3087
 3088
 3089
 3090
 3091
 3092
 3093
 3094
 3095
 3096
 3097
 3098
 3099
 3100
 3101
 3102
 3103
 3104
 3105
 3106
 3107
 3108
 3109
 3110
 3111
 3112
 3113
 3114
 3115
 3116
 3117
 3118
 3119
 3120
 3121
 3122
 3123
 3124
 3125
 3126
 3127
 3128
 3129
 3130
 3131
 3132
 3133
 3134
 3135
 3136
 3137
 3138
 3139
 3140
 3141
 3142
 3143
 3144
 3145
 3146
 3147
 3148
 3149
 3150
 3151
 3152
 3153
 3154
 3155
 3156
 3157
 3158
 3159
 3160
 3161
 3162
 3163
 3164
 3165
 3166
 3167
 3168
 3169
 3170
 3171
 3172
 3173
 3174
 3175
 3176
 3177
 3178
 3179
 3180
 3181
 3182
 3183
 3184
 3185
 3186
 3187
 3188
 3189
 3190
 3191
 3192
 3193
 3194
 3195
 3196
 3197
 3198
 3199
 3200
 3201
 3202
 3203
 3204
 3205
 3206
 3207
 3208
 3209
 3210
 3211
 3212
 3213
 3214
 3215
 3216
 3217
 3218
 3219
 3220
 3221
 3222
 3223
 3224
 3225
 3226
 3227
 3228
 3229
 3230
 3231
 3232
 3233
 3234
 3235
 3236
 3237
 3238
 3239
 3240
 3241
 3242
 3243
 3244
 3245
 3246
 3247
 3248
 3249
 3250
 3251
 3252
 3253
 3254
 3255
 3256
 3257
 3258
 3259
 3260
 3261
 3262
 3263
 3264
 3265
 3266
 3267
 3268
 3269
 3270
 3271
 3272

Wietrzychowice, grobowiec nr 3, widok czoła grobowca po uporządkowaniu terenu, ale przed zasadniczymi badaniami wykopaliskowymi w 1935 r. Zdjęcie z oryginalnym opisem Konrada Jażdżewskiego

Wietrzychowice, long barrow no 3, a view from the front part of the barrow, after tidying up the land and before commencing the main archaeological excavations in 1935. Photograph with original description written by Konrad Jażdżewski

Grobowiec nr 3 po badaniach wykopaliskowych został pieczołowicie zrekonstruowany z wykorzystaniem oryginalnej obstawy kamiennej sprzed 5,5 tys. lat! Obok megalitu ustawiono tablicę z informacjami o przeprowadzonych pracach i o ochronie prawnej megalitów. Takie rozwiązanie prof. Konrada Jażdżewskiego było również przejawem nowoczesnego podejścia do tych zabytków, które, zdaniem Profesora, powinny być nadal obecne w krajobrazie Kujaw jako jego odwieczny i charakterystyczny element. Przy okazji rekonstrukcji grobowca autorzy badań dokonali kolejnego eksperymentu. Skrupulatnie policzyli nakłady pracy oraz materiały niezbędne do całkowitej rekonstrukcji grobowca nr 3. W sprawozdaniu z badań znajduje się m.in. następujący opis: *Prace nad odtworzeniem dawnego wyglądu grobu dały nam poję-*

Wietrzychowice, grobowiec nr 3, czoło grobowca z widocznymi grobami w trakcie badań wykopaliskowych w 1935 r.

Wietrzychowice, long barrow no 3, front (portal) part of the barrow with inhumation pits; photo taken during the excavations in 1935

Wietrzychowice, grobowiec nr 3, widok od strony wierzchołka grobowca przed rekonstrukcją w 1935 r.

Wietrzychowice, long barrow no 3, a view from the tip of the barrow, before reconstruction in 1935

Grupa pracowników wykopaliskowych na tle zrekonstruowanego grobowca nr 3 w Wietrzychowicach, prawdopodobnie 1936 r.

A group of excavation workers against the background of the reconstructed long barrow no 3 at Wietrzychowice, probably 1936

cie o ogromie dokonanej tu pracy. Materiał zużyty do grobu przedstawia się w przybliżonych cyfrach tak: 150 m³ kamienia i 990 m³ ziemi, waga największych głazów 15 – 20 kwintali (czyli 1,5 – 2 tony – dopisek autorów). Wóz z jednym głazem tej wagi ciągnęło z wyteżeniem 30 ludzi, a co najmniej 20 pracowało nad jego ustawieniem przy pomocy prostych dźwigów i lin.

Profesor Konrad Jażdżewski w latach 1934 – 1936 przeprowadził prace wykopaliskowe jeszcze dwóch zgrupowań grobowców kujawskich: w Leśniczówce i Obałkach. Pierwsze z nich, w czasie badań położone na gruntach wsi Leśniczówka (obecnie Arciszewo), prawdopodobnie składało się z 7 megalitów. Cztery z nich, stanowiące centrum całego zgrupowania, zostały zbadane wykopaliskowo. Na podstawie szczegółowej dokumentacji należy sądzić, że były to typowe grobowce kujawskie budowane na planie bardzo wydłużonego trójkąta o długości ok. 70 – 75 i szerokości czoła od 8 do 10 m. W każdym z nich odkryto grób centralny z pochowaną w nim osobą leżącą w pozycji wyprostowanej „na wznak”. Większość ze zbadanych pochówków nie miała darów grobowych, które mogły przetrwać w ziemi ponad 5 tys. lat. Tylko w jednym przypadku – grobu mężczyzny z grobowca nr 3 – odkryto kiel dzika i narzędzie wykonane z krzemienia nazywanego „czekoladowym”, importowanego z terenu Gór Świętokrzyskich.

Wszystkie grobowce zbadane przez prof. Konrada Jażdżewskiego były już znacznie uszkodzone. Brakowało im kamieni w obstawach i części nasypów. Rabunkowe pozyskiwanie surowca szczególnie widoczne było w przypadku grobowca nr 4, gdzie zachowały się jedynie nieliczne, bezładnie rozłokowane głazy.

W 2013 roku podczas prac terenowych udało się precyzyjnie ustalić miejsce badań wykopaliskowych prof. Konrada Jażdżewskiego, co daje nadzieję na powtórna lokalizację trzech niezbadanych w 1934 r. megalitów.

Zgrupowanie grobowców w Obałkach składało się z co najmniej 4 megalitów o długości od 60 do 65 m i szerokości w czole od 10 do 12 m. Ponadto obok nich były jeszcze dwa okrągłe kurhany o średnicy do 15 m, być może również należące do kultury pucharów lejkowatych, co jest sytuacją wyjątkową na Kujawach. Profesor Konrad Jażdżewski w 1936 r. zbadał w Obałkach trzy grobowce kujawskie, z których

➡
Zgrupowanie grobowców kujawskich w Leśniczówce (obecnie Arciszewo) w trakcie badań wykopaliskowych w 1934 r.

A cluster of the Kuyavian long barrows at Leśniczówka (currently Arciszewo) during the excavations in 1934 ➡

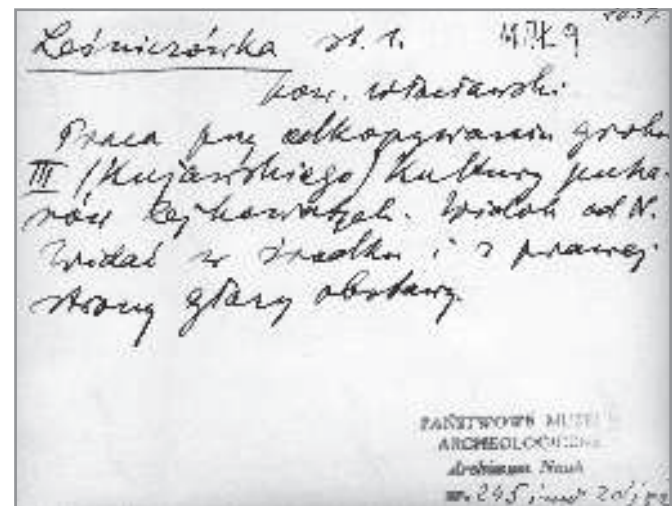

najciekawszym okazał się megalit oznaczony nr 1. Pod jego nasypem odkryto sześć bruków i obstaw kamiennych, co wskazuje, że w grobowcu pochowano prawdopodobnie aż sześć osób. W jednym przypadku jako dar grobowy złożono naczynie gliniane – amforę o bogatej ornamentyce. Interesujący był też grobowiec nr 2, w którym tuż za ścianą czołową odkryto pozostałości budynku interpretowanego jako świątynia lub „dom zmarłych”. Więcej informacji o takich budynkach uzyskano w czasie późniejszych prac w innych miejscach, szczególnie w wyniku badań wykopaliskowych grobowców kujawskich w Gaju.

Wszystkie grobowce zbadane w Obałkach nie miały obstaw kamiennych. Głazy, jako cenny surowiec, zostały tuż po I wojnie światowej rabunkowo pozyskane i wykorzystane przez Adolfa Boehmera do rozbudowy budynków gospodarczych i ogrodzeń zabudowań folwarcznych w Obałkach i Wietrzychowicach. Dewastacja grobowców dokonała się na 10 – 15 lat przed pracami wykopaliskowymi.

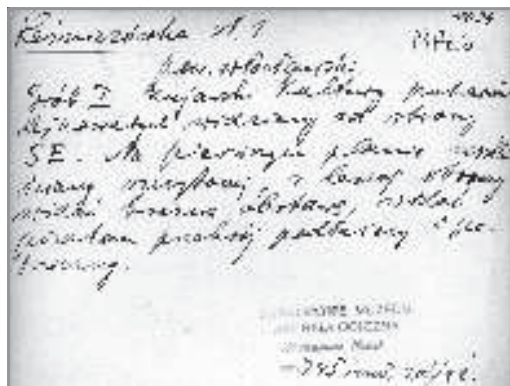
Czwarty grobowiec kujawski i jeden z okrągłych kurhanów w czasie II wojny światowej zbadał niemiecki archeolog dr Walter Kersten, kierownik okupacyjnego Urzędu Prehistorii Kraju Warty w Poznaniu (Landesamt der Vorgeschichte im Warthegau). Jednak prace tego badacza, który był oficerem SS, nie należały do metodycznych i niewiele wiadomo o ich wynikach.

Równolegle z badaniami wykopaliskowymi prof. Konrad Jażdżewski i Stanisław Madajski prowadzili poszukiwania terenowe, w wyniku których zinwentaryzowano ponad 30 grobowców kujawskich, położonych na terenie dzisiejszych gmin Izbica Kujawska, Lubraniec, Topólka i Boniewo.

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Leśniczówce. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1934 r. z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

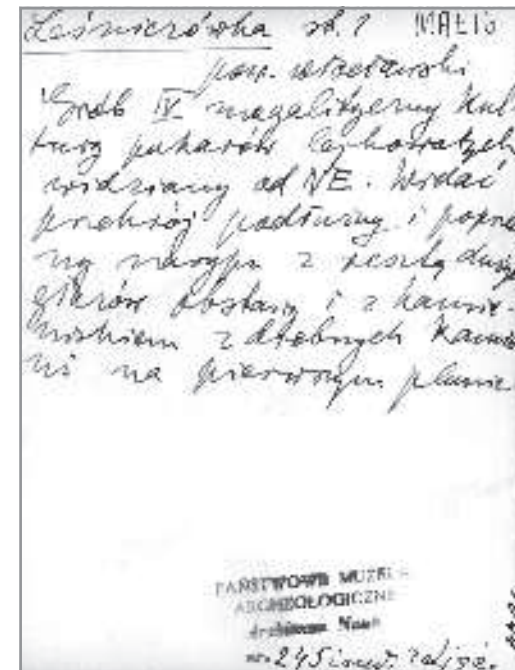
A cluster of the Kuyavian long barrows at Leśniczówka. Example of photographic documentation of the excavations in 1934. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Leśniczówce.
 Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wyko-
 paliskowych w 1934 r. z opisami Konrada Jażdżewskie-
 go wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

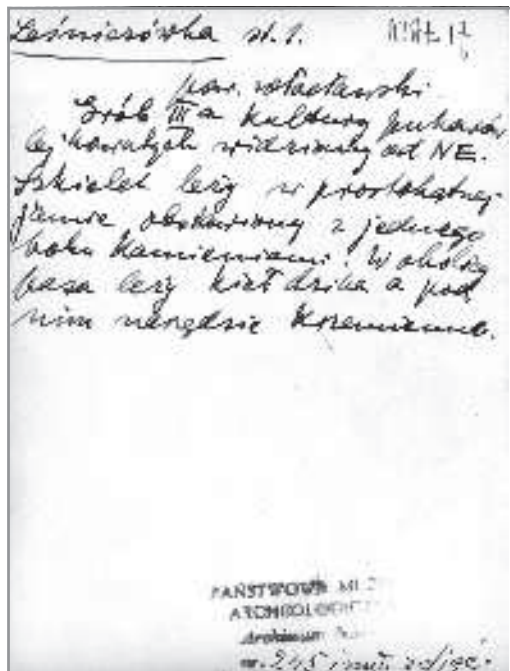
A cluster of the Kuyavian long barrows at Leśniczówka.
 Example of photographic documentation of the ex-
 cavations in 1934. Descriptions written by Konrad
 Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Leśniczówce. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1934 r. z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

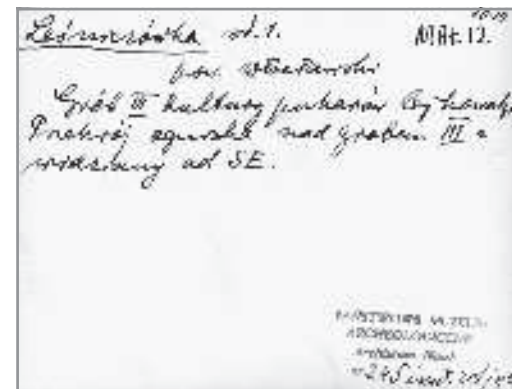
A cluster of the Kuyavian long barrows at Leśniczówka. Example of photographic documentation of the excavations in 1934. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Leśniczówce. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1934 r. z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

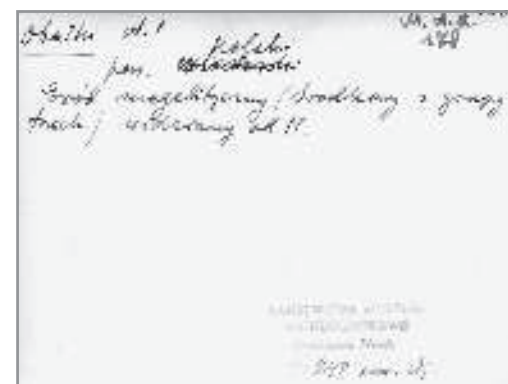
A cluster of the Kuyavian long barrows at Leśniczówka. Example of photographic documentation of the excavations in 1934. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Leśniczówce. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1934 r. z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

A cluster of the Kuyavian long barrows at Leśniczówka. Example of photographic documentation of the excavations in 1934. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Obalkach. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1936 r., z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

A cluster of the Kuyavian long barrows at Obalki. Example of photographic documentation of the excavations in 1936. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Obalkach. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1936 r., z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

A cluster of the Kuyavian long barrows at Obalki. Example of photographic documentation of the excavations in 1936. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Obalkach. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1936 r., z opisami Konrada Jazdzewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

A cluster of the Kuyavian long barrows at Obalki. Example of photographic documentation of the excavations in 1936. Descriptions written by Konrad Jazdzewski on the back of particular photographs

➔
Replika naczynia odkrytego w Obalkach

Replica of a vessel unearthed at Obalki

Zgrupowanie grobowców kujawskich w Obalkach. Przykład dokumentacji fotograficznej z badań wykopaliskowych w 1936 r., z opisami Konrada Jażdżewskiego wykonanymi na odwrocie poszczególnych zdjęć

A cluster of the Kuyavian long barrows at Obalki. Example of photographic documentation of the excavations in 1936. Descriptions written by Konrad Jażdżewski on the back of particular photographs

PRACA MAGISTERSKA WALDEMARA CHMIELEWSKIEGO

Do problematyki badań grobowców kujawskich powrócono na przełomie lat 40. i 50. XX w. W tym czasie wykonano prace wykopaliskowe w Gaju (gm. Izbica Kujawska) i Sarnowie (gm. Lubraniec). Badania były efektem pomysłu prof. Konrada Jażdżewskiego wysłania swojego ucznia – bardzo zdolnego studenta, późniejszego profesora zwyczajnego i autora podręczników archeologii – Waldemara Chmielewskiego na Kujawy. Podstawowym celem wyjazdu było przeprowadzenie wykopalisk i napisanie przez niego pracy magisterskiej. W efekcie powstała samodzielna publikacja pt. *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań* wydana drukiem w 1952 r., która do dzisiaj zachowuje pełną wartość naukową i jest najczęściej cytowanym dziełem dotyczącym kujawskich megalitów.

Pierwsza relacja o grobowcach kujawskich położonych w miejscowości Gaj pochodzi z 1936 r. Na podstawie wizytacji Stanisława Madajskiego wiadomo było, że (...) *naprzeciw siedziby nadleśnictwa znajdują się dwa grobowce, w tym jeden mocno zniwelowany, bez obstawy kamiennej a drugi jeszcze dość dobrze zachowany dochodzący do 2 m wysokości*. Podobną sytuację zastał w 1949 roku Waldemar Chmielewski, który razem z Aleksandrem Gardawskim (też późniejszym profesorem), sporządził plan sytuacyjny megalitów. W roku następnym małżonkowie Maria i Waldemar Chmielewscy przy współpracy ze Stanisławem Madajskim, działając z inicjatywy prof. Konrada Jażdżewskiego jako ekspedycja Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, przeprowadzili prace wykopaliskowe grobowca nr 1.

Grobowiec nr 1 został zbadany częściowo. Prace ograniczono do dobrze widocznego nasypu z obstawą kamienną o długości 55 m. Prawdopodobnie pierwotna długość megalitu wynosiła 126 m (dane na podstawie wyników badań z 2016 r.), co czyni go największym – jak do tej pory – grobowcem na Kujawach. Nie wiadomo kiedy nasyp został skrócony. Być może stało się to między 1936 a 1949 r. lub na przełomie lat 20. i 30. XX wieku, w czasie budowy siedziby Nadleśnictwa Koło. Omawiany grobowiec zbudowano na planie wydłużonego trójkąta z mocno rozchyloną częścią

➔
Grupa pracowników wykopaliskowych na tle zrekonstruowanego grobowca nr 1 w Gaju w 1951 r.

A group of excavation workers against the background of the reconstructed long barrow no 3 at Gaj, 1951

przednią. Największa szerokość czoła wynosiła 10,5 m. Olbrzymie głazy ustawione były w narożnikach, a między nimi znacznie mniejsze, szczególnie w „wejściu” do grobowca. W czasie prac natrafiono na szczątki dwóch pochowanych osób w pozycji wyprostowanej „na wznak”. Pierwszy grób, centralny, znajdował się w części czołowej grobowca. Odkryto w nim zachowany w bardzo złym stanie szkielet dorosłego mężczyzny, który został przykryty białą wapienną masą. Wyposażenie zmarłego stanowiło narzędzie krzemienne (ostrze sztyletu) wykonane z surowca „wołyńskiego”, sprowadzonego aż z terenów dzisiejszej Ukrainy. Pochówek drugi, bez trwałych da-
rów grobowych, odkryto w środkowej części grobowca.

Cechą szczególną grobowca numer 1 w Gaju jest zbudowanie jego nasypu przede wszystkim z gliny, która przez tysiąclecia zamieniła się w twardą masę odporną na negatywne wpływy czynników przyrodniczych oraz mocno utrudniającą „badania” amatorom archeologii z XIX i początków XX wieku. W efekcie, Waldemar Chmielewski w czasie badań wykopaliskowych mógł poczynić wiele obserwacji dotyczących szczegółów budowy megalitu, co w przypadku innych grobowców było niemożliwe.

Wyjątkowym odkryciem badań wykopaliskowych grobowca nr 1 w Gaju było natrafienie na pozostałości budowli sakralnej. Odkryto ją wewnątrz nasypu, bezpośrednio za kamieniami obstawy czołowej megalitu. Dzięki pożarowi, który w warunkach nikłego dostępu tlenu powoli trawił drewniane części budynku, w zwęglonej formie zachowały się elementy jego konstrukcji, które wyraźnie można było obserwować w czasie prowadzenia prac wykopaliskowych. Na podstawie skrupulatnie wykonanej dokumentacji rysunkowej i fotograficznej, Waldemar Chmielewski szczegółowo opisał odkryty budynek. Wzniesiono go na planie trapezu o dłuższych bokach po 5 m, a krótszych odpowiednio 4,4 i 3 m długości. Konstrukcję ścian wykonano w technice sumiko-wo-łatkowej – z dranic połączonych ze słupami stojącymi w narożnikach budynku i po jednym w środku każdej ze ścian. Dach prawdopodobnie był dwuspadowy, oparty na 2 słupach i ślimieniu. Podłoga budynku została wylepiona gliną i wyrównana do gładkiego klepiska. Niezwykle odkrycie w Gaju pomogło poprawnie zinterpretować charakter podobnych budynków, m.in. z Obałk i Sarnowa, oraz wyjaśnić sens istnienia charakterystycznych przerw w obstawach czołowych w przypadku wielu grobowców kujawskich.

Gaj, grobowiec nr 1, narzędzie kościane

Gaj, long barrow no 1, bone tool

➔
Gaj, grobowiec nr 1 w trakcie badań wykopaliskowych w 1950 r.

Gaj, long barrow no 1 during the excavations in 1950

Zasadniczym celem kampanii wykopaliskowych z lat 1950 – 51 było rozpoznanie cmentarzyska megalitycznego w Sarnowie. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne zostało poinformowane w 1946 r. przez Henrykę Królikowską - kustosza Muzeum Ziemi Kujawskiej we Włocławku, o istnieniu grobowców kultury pucharów lejkowatych w lesie nad Zgłowiączką. Z pomocą leśniczego Michała Paprockiego dokonano dokładnej lokalizacji i sporządzono wstępne plany sytuacyjne stanowiska. Dzięki temu, że obszar był zalesiony, grobowce zachowały się stosunkowo dobrze, nawet pomimo usuniętych obstaw kamiennych. Olbrzymie głazy zostały wyrabowane i rozkawałkowane, nawet przy pomocy dynamitu, już w 1916 roku. W ten sposób przygotowane kruszywo wykorzystali niemieccy żołnierze do budowy drogi Lubraniec – Izbica Kujawska.

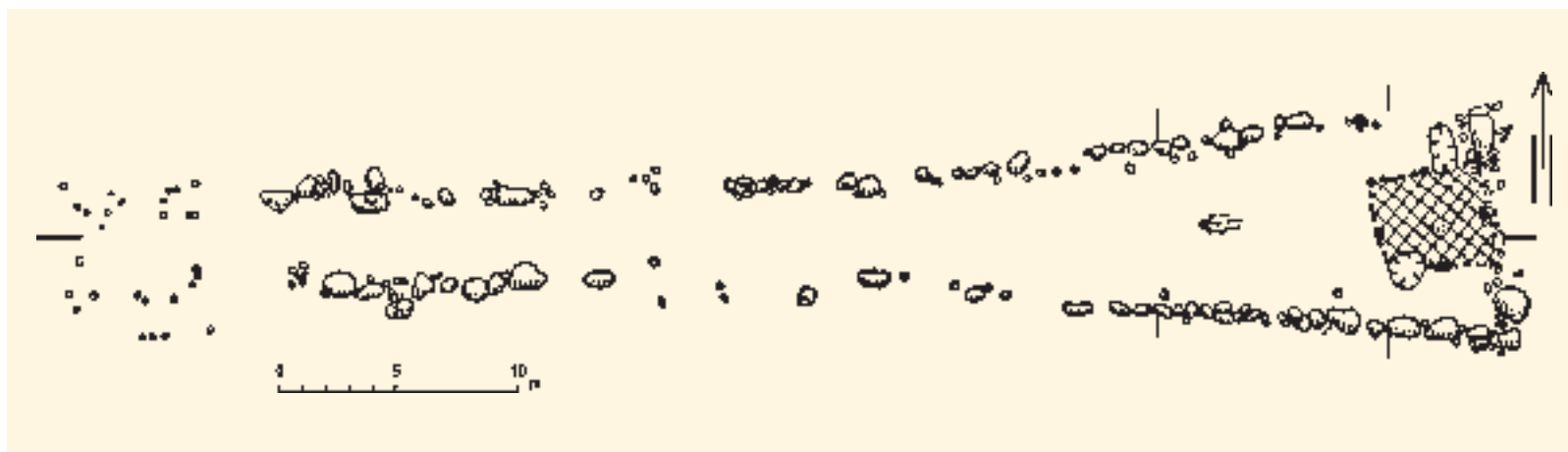
Badania cmentarzyska w Sarnowie, tak jak grobowca w Gaju, prowadzili Walde-
mar i Maria Chmielewscy przy współudziale Stanisława Madajskiego. W trakcie dwóch sezonów: w 1950 i 1951 r., rozpoznano, a następnie zrekonstruowano sześć z dziewięciu znajdujących się tu megalitów.

Zbadane grobowce były dość zróżnicowane. Największy miał długość 83 metrów, a najkrótszy tylko 38 m. Wewnątrz grobowców pochowano od jednej do czterech osób, często w grobach posiadających dodatkowe konstrukcje kamienne. Zmarłym towarzyszyły dary grobowe w postaci naczyń i narzędzi kościanych. Ciekawą formą naczyń kultury pucharów lejkowatych są odkryte w grobowcu nr 1, 2 i 5 tzw. flaszki z kryzą, które zdaniem wielu badaczy są podobne do odwróconej torebki nasiennej maku, pospolicie nazywanej makówką. Naczynia te są tak charakterystyczne, że stały się najbardziej rozpoznawalnym rodzajem ceramiki kultury pucharów lejkowatych. Flaszka z kryzą została wykorzystana również jako główny element logo Parku Kulturowego Wietrzychowice. Szczególne właściwości maku, w tym nie tylko lecznicze, stwarzają pole do ciekawych interpretacji jego roli w obrzędowości i wierzeniach społeczności kultury pucharów lejkowatych. Właśnie odkrycia tych naczyń w Sarnowie stały się powracającym elementem dyskusji o społecznej roli pochowanych w megalitach osób.

Gaj, grobowiec nr 1, fragment naczynia glinianego, tzw. flaszki z kryzą, odkryty w nasypie grobowca

Gaj, long barrow no 1, clay vessel fragment – so called collared flask unearthed in the mound of the barrow

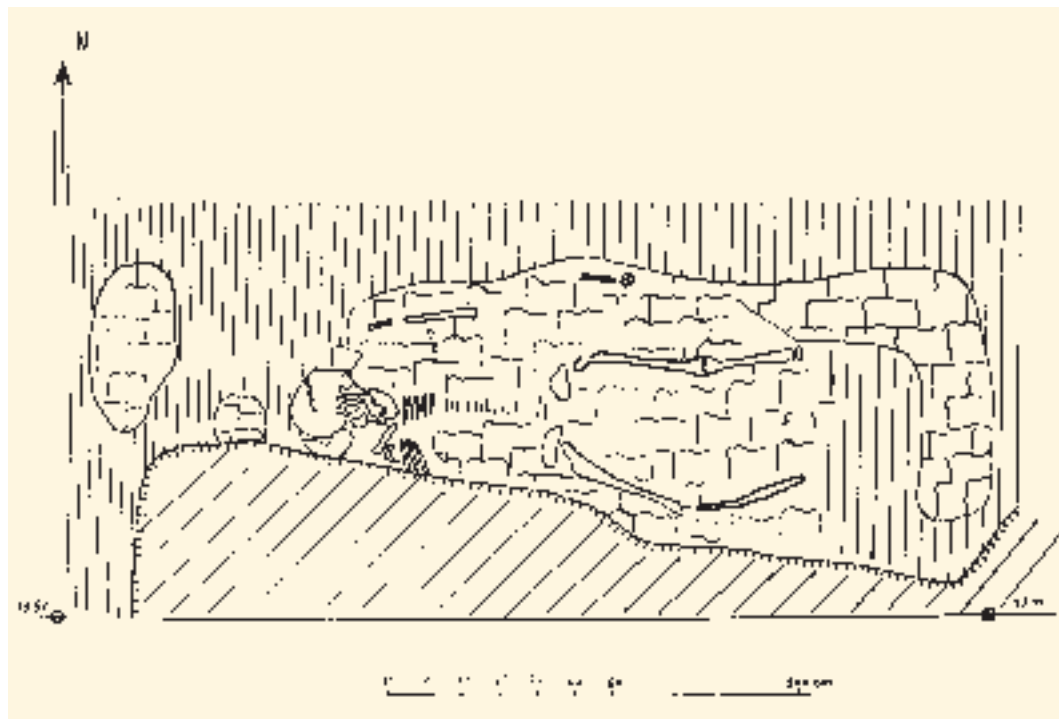
Gaj, grobowiec nr 1, rzut poziomy

Gaj, long barrow no 1, horizontal plan

Gaj, grobowiec nr 1, przykłady ornamentyki naczyń kultury pucharów lejkowatych

Gaj, long barrow no 1, examples of the decoration on vessels of the Funnel Beaker Culture

Gaj, grobowiec nr 1, fotokopia oryginalnego planu grobu centralnego z 1950 r. oraz narzędzie krzemienne (nóż) stanowiące wyposażenie zmarłego

Gaj, long barrow no 1, photocopy of the original plan of the main grave chamber from 1950. Flint tool (knife) – grave offering

Gaj, grobowiec nr 1, zdjęcie zwęglonych elementów
budowli kultowej widocznych w profilu czoła megalitu

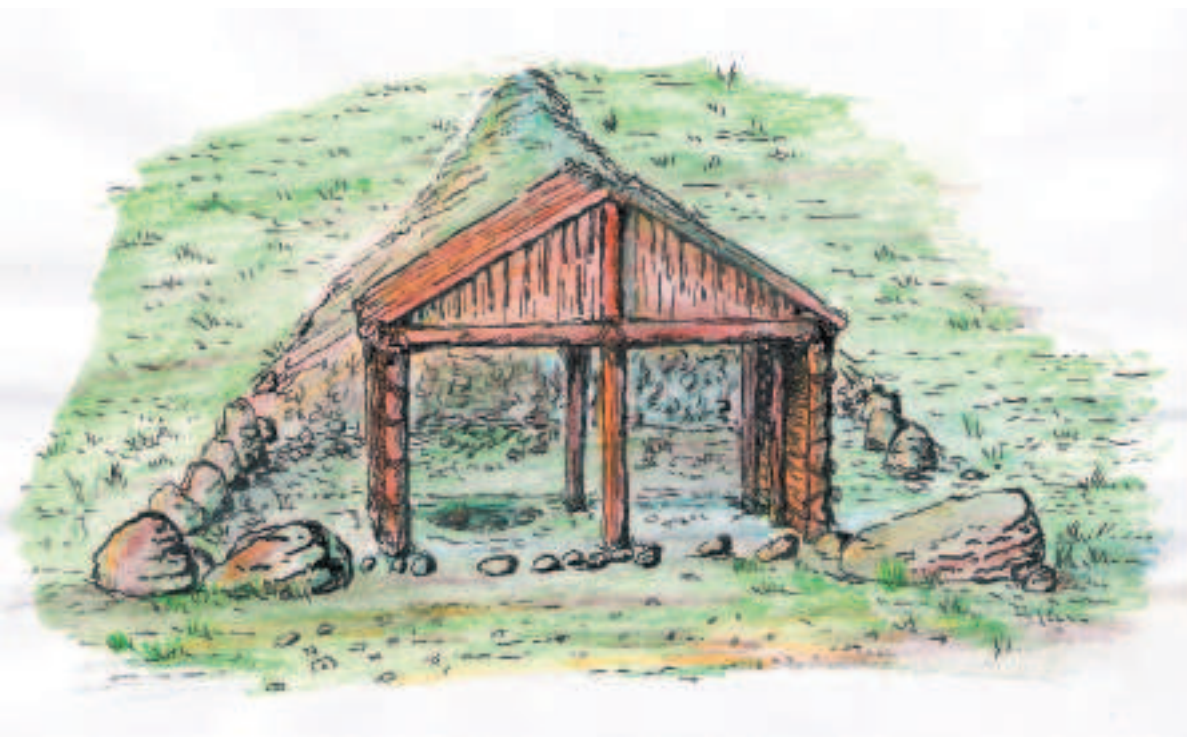
Gaj, long barrow no 1, a view from the front of the bar-
row, a photograph of charred remains of a place of
worship

Gaj, grobowiec nr 1, narzędzia krzemienne wykonane z su-
rowców importowanych z terenów dzisiejszej Ukrainy

Gaj, long barrow no 1, flint tools made of the raw material
imported from the area of today's Ukraine

Rekonstrukcja grobowca nr 1 w Gaju

Reconstruction of long barrow no 1 at Gaj

Wyobrażenie grobowca nr 1 w Gaju (za D. Sukniewicz, A. Myrta, W krainie polskich piramid. Park Kulturowy Wietrzychowice. Przewodnik, Izbica Kujawska 2008)

Image of long barrow no 1 at Gaj (after D. Sukniewicz, A. Myrta, „In the Land of Polish Pyramids” Wietrzychowice Culture Park. Guide book, Izbica Kujawska, 2008)

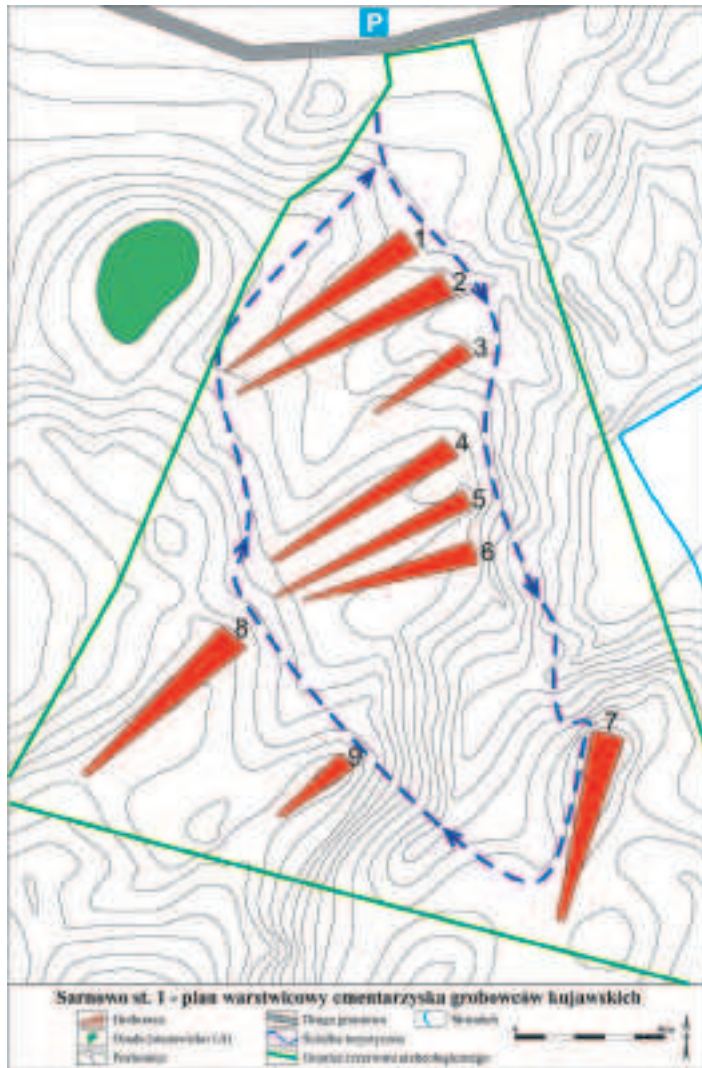
Gaj, grobowiec nr 1

Gaj, long barrow no 1

Sarnowo, grobowce nr 1–3 po rekonstrukcji w 1951 r.

Sarnowo, long barrows no 1–3, after reconstruction in 1951

Sarnowo, widok grobowców kujawskich
przed badaniami wykopaliskowymi

Sarnowo, view of the Kuyavian long barrows before the excavations

Sarnowo, plan cmentarzyska megalitycznego kultury pucharów lejkowatych

Sarnowo, horizontal map of a megalithic graveyard of the Funnel Beaker Culture

Sarnowo, grobowiec nr 1, grób 1, naczynie
gliniane, tzw. flaszka z kryzą

Sarnowo, long barrow no 1, grave no 1, clay
vessel, so called collared flask

Sarnowo, grobowiec nr 2, grób 1, naczynie gliniane, amfora

Sarnowo, long barrow no 2, grave no 1, clay vessel, amphora

Sarnowo, grobowiec nr 2, grób 1, naczynie gli-
niane, tzw. flaszka z kryzą

Sarnowo, long barrow no 2, grave no 1, clay
vessel, so called collared flask

Sarnowo, naczynie gliniane (puchar)
odkryte pod nasypem grobowca nr 4

Sarnowo, clay vessel (beaker) unearthed
under the mound of long barrow no 4

Sarnowo, grobowiec nr 2, grób 4, naczynie gliniane, tzw. flaszka z kryzą

Sarnowo, long barrow no 2, grave no 4,
clay vessel, so called collared flask

Sarnowo, igła kościana odkryta pod
nasypem grobowca nr 4

Sarnowo, bone needle unearthed under
the mound of long barrow no 4.

NAJWAŻNIEJSZE WYKOPALISKA W WIETRZYCHOWICACH

Po dokonaniach Waldemara Chmielewskiego nastąpiła kilkunastoletnia przerwa w badaniach grobów kujawskich. W tym czasie u prof. Konrada Jażdżewskiego dojrzewała myśl zorganizowania jeszcze jednej, największej kampanii wykopaliskowej. Jej głównym celem było stworzenie rezerwatów archeologicznych w oparciu o dobrze przebadane cmentarzyska megalityczne w Wietrzychowicach i Sarnowie. Plany zostały wprowadzone w życie w 1967 roku, kiedy z Łodzi wyruszyły na Kujawy dwie duże ekspedycje archeologiczne. Jednocześnie prof. Konrad Jażdżewski, w oparciu o przygotowane plany, doprowadził do uporządkowania stanu prawnego zabytków. W 1968 r. grobowce wietrzychowickie zostały wpisane do rejestru zabytków nieruchomych w Polsce i od tego czasu objęte są ochroną państwa.

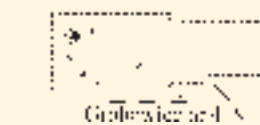
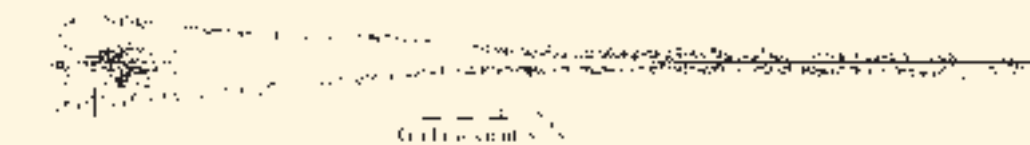
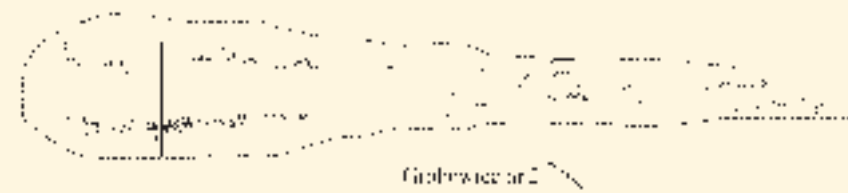
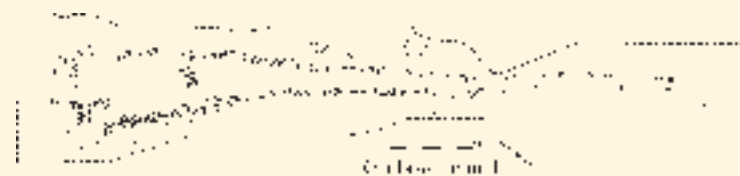
Główne prace wykopaliskowe zgrupowania grobowców kujawskich w Wietrzychowicach przeprowadzono w latach 1967 – 1969 pod kierunkiem prof. Konrada Jażdżewskiego. W pracach brało udział liczne grono pracowników Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi oraz studentów i absolwentów Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Wśród nich byli: Stanisław Madajski, Maria Baranowska, Zygmunt Błaszczyk, Mieczysław Góra, Irena Jadczyk, Małgorzata Kowalczyk, Tadeusz Makiewicz i Maria Żemigła. Badaniami objęto cztery grobowce (o numerach 1, 2, 4 i 5) oraz tzw. miejsce X, w którym miał się znajdować szósty grobowiec. W czasie prac wykopaliskowych okazało się, że w tym miejscu jest tylko naturalny pagórek.

Grobowiec nr 1 został zbadany w 1967 roku. Zbudowano go na planie wydłużonego i trochę nieregularnego trójkąta o długości 76 m i wielkości podstawy 10 m. Obstawa megalitu zachowała się bardzo dobrze, szczególnie do 46 metra jego długości. W wielu miejscach można było obserwować sposób uszczelniania ścian grobowca poprzez umieszczanie między dużymi głazami wielu mniejszych kamieni oraz zastosowanie tzw. podkładek zabezpieczających przed upadkiem wielkie eratyki. Nasymp zbudowano z piasku: w najwyższym punkcie, przed badaniami, miał 120 cm wysokości. Czoło grobowca składało się z 7 dużych głazów z charakterystyczną przerwą,

➡
Wietrzychowice, rzuty poziome gro-
bowców kujawskich

Wietrzychowice, horizontal plans of
the Kuyavian long barrows
➡

Wierzychawice, st. 4
Plan 1/2000 (Wierzychawice)

stanowiącą prawdopodobnie wejście do wnętrza megalitu. Pod nasypem grobowca odkryto dwa oddzielne bruki kamienne. Na tej podstawie można przypuszczać, że w obrębie megalitu pochowano dwie osoby, których szczątki kostne nie zachowały się. Nie znaleziono również pozostałości wyposażenia zmarłych. W poszczególnych warstwach nasypu grobowca i poza jego obstawą znaleziono ponad 400 zabytkowych przedmiotów, przede wszystkim fragmentów naczyń glinianych i wyrobów krzemiennych oraz część przęślika i niewielkie bryłki polepy, a także kawałki kości zwierzęcych. Wśród ułamków naczyń można wyróżnić kilka, które wydają się być starsze od budowy megalitu.

Badania wykopaliskowe grobowca nr 2 wykonano w 1968 roku. Ma on kształt wydłużonego trójkąta o długość 93 m i szerokość czoła 9 m. Znaczna część obstawy była zniszczona w wyniku rabunkowego pozyskiwania surowca kamiennego, a jej ślady zachowały się w postaci charakterystycznych rowów i dołów po wyrwanych głazach. Prawdopodobnie kamienie te zostały zużyte przez A. Boehmera do budowy parkanu w Wietrzychowicach. Z pierwotnej obstawy zachowały się tylko trzy głazy w czole, część kamieni prawego boku oraz ogon megalitu. W grobowcu nr 2 odkryto pojedynczy grób bez dodatkowych konstrukcji. Zmarłego – mężczyznę w wieku ok. 50 lat, ułożono w pozycji wyprostowanej „na wznak”, bezpośrednio na ziemi, 11 metrów od ściany szczytowej megalitu. W czasie prac wykopaliskowych nie stwierdzono darów grobowych. W warstwach nasypu grobowca znaleziono ok. 200 fragmentów silnie rozdrobnionej ceramiki oraz nieliczne wyroby krzemienne, głównie odpadkowe.

Grobowiec nr 4 został zbadany w 1969 roku. W czasie wykopalisk stwierdzono jego znaczną dewastację w wyniku rabunkowego poboru kamieni. Prawdopodobnie grobowiec miał tylko 30 m długości przy największej szerokości czoła 6,5 m, co czyni go najmniejszym megalitem na Kujawach. Wewnątrz grobowca odkryto zbliżoną kształtem do rombu jamę grobową, w której znajdowały się fragmenty czaszki i szczeka należące do mężczyzny w wieku ok. 30 lat. Inne kości nie zachowały się. Zmarły prawdopodobnie ułożony był „na wznak”, bezpośrednio na piasku. Nie znaleziono przy nim żadnych przedmiotów.

Wietrzychowice, grobowiec nr 1 w trakcie badań w 1967 r. ➡

Wietrzychowice, long barrow no 1 – during the excavations in 1967 ➡

Ucho naczynia kultury pucharów lejkowatych odkryte w nasypie grobowca nr 1

Vessel handle of the Funnel Beaker Culture unearthed in the mound of long barrow no 1

Wietrzychowice, grubowiec nr 1

Wietrzychowice, long barrow no 1

Fragmenty naczyń kultury pucharów lejkowatych odkryte w nasypie grobowca nr 1

Sherds of the Funnel Beaker Culture vessels unearthed in the mound of long barrow no 1

Fragment obstawy grobowca nr 1 z charakterystycznym uzupełnianiem ścian megalitu mniejszymi kamieniami

Fragment of long barrow no 1 – characteristic megalithic stone wall (cairn), made from big boulders, supplemented with smaller pebbles

Grobowiec nr 5 został rozpoznany w 1968 roku. Zbudowano go na planie wydłużonego trójkąta o długości 47 metrów i szerokości czoła 7,5 m, w którym można zaobserwować charakterystyczną przerwę. Obstawa kamienna była dość dobrze zachowana. W czasie badań wykopaliskowych zaobserwowano ślady podkopywania w przypadku 5 głazów ze ściany szczytowej. Najprawdopodobniej planowano je wywieźć, jednak czynności tych zaniechano. Komora grobowa miała wymiary 3,75 m długości i 3 m szerokości. Pochowano w niej jednocześnie dwóch mężczyzn w wieku 35 i 50 lat. Ułożeni byli na czystym piasku w pozycji wyprostowanej „na wznak”, w odległości ok. 1 metra od siebie. Przy głowie jednego z nich znaleziono kamień wapienny. Na podstawie wykonanej analizy antropologicznej doc. Zdzisław Kapica w 1969 r. stwierdził pozostałości wielokrotnych trepanacji czaszek u obu pochowanych mężczyzn. Powtórne opracowanie szczątków ludzkich, które w 2009 r. opublikował prof. Wiesław Lorkiewicz, wskazuje raczej na przypadkowe uszkodzenia czaszek, które tylko są podobne do otworów trepanacyjnych. W części czołowej grobowca odkryto ponadto pozostałości po słupach drewnianych, które mogły być elementem konstrukcji jakiejś budowli wewnątrz grobowca, łączącej wejście do megalitu z komorą grobową.

Po zakończeniu wykopalisk, tak jak w przypadku wcześniejszych badań, wszystkie grobowce zostały zrekonstruowane do 1971 r. Sprawozdanie z przeprowadzonych prac przygotowane przez dr Irenę Jadczyk ukazało się drukiem w czasopiśmie naukowym „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, w tomach 16 i 17.

Cechą charakterystyczną badań grobowców kujawskich prowadzonych przez prof. Konrada Jażdżewskiego była dbałość o właściwą dokumentację prac. Szczególnie ważne było wykonywanie fotografii ważniejszych miejsc (np. grobów, szczegółów konstrukcji grobowców i nawarstwień archeologicznych). Istotne było też dokumentowanie całego układu przestrzennego poszczególnych megalitów, co – zważywszy na ich wielkość – było dużym wyzwaniem. Profesor Konrad Jażdżewski już w czasie pierwszej kampanii wykopaliskowej w 1935 r. opracował sposób wyjścia z tej trudnej sytuacji. Fotografie wykonywano z odpowiednio dużej wysokości, gwarantującej,

Wietrzychowice, grobowiec nr 2
Wietrzychowice, long barrow no 2

Wietrzychowice grobowiec nr 5, widok od wierzchołka
Wietrzychowice, long barrow no. 5, a view from the tip

że w kadrze zmieści się cały obszar badań. Aby to osiągnąć budowano specjalną drabinę, o długości nawet do 20 m, którą przystawiono do drzewa rosnącego w odpowiednim miejscu. Na drzewie montowano małą platformę dla łatwiejszego wykonywania zdjęć. Na kilku ujęciach z lat 1967 – 1970 widać fotografa wspinającego się po drabinie, a na fotografii z 1935 r. Stanisława Madajskiego „na bocianim gnieździe”.

W pamiętnikach prof. Konrada Jażdżewskiego czasem znajdujemy krótkie wzmianki dotyczące życia codziennego w czasie wykopalisk. W przypadku badań w Wietrzychowicach wiemy, że cała kilkunastoosobowa ekipa mieszkała razem, pod namiotami ustawionymi w bezpośredniej bliskości grobowców. Na podstawie szczegółów można domyślić się, że obóz usytuowany był na skraju lasu, tuż przy zabudowaniach wsi Śmiety. Być może był to teren obecnego „leśnego” parkingu. Z uwagi na ciągły niedobór środków finansowych, codzienne życie połączone z pracą było dość ciężkie. Sytuację komplikowało też znaczne oddalenie od sklepów, co było szczególnie uciążliwe z uwagi na brak w ekspedycji samochodu. Jedynym środkiem transportu były rowery, a czasem motor z koszem marki Junak. Stanisław Madajski, który jeszcze w 1971 r. rekonstruował grobowce, przygotowując otwarcie rezerwatu archeologicznego w liście do prof. Konrada Jażdżewskiego narzekał (...) *tylko proszę, żeby nie zjechało tu za dużo ludzi bo wtedy będzie kłops. Ja tu coś przygotuję ale nie za wiele bo nie mogę w żaden sposób wykąbinować forsy. Na razie trochę grosza skąbinuje, a resztę dołożę sam. Dalej pouczał: W żadnym wypadku nie można zabierać nikogo z Muzeum bo to sprawiłoby nam wielki kłopot, bo w tych prymitywnych warunkach musielibyśmy się wstydzić. Mamy prośbę do Pana Profesora, żeby mógł Pan kupić w łodzi ¾ kg dobrej szynki i trochę kawy, bo tu z tym żarciem jest beznadziejnie.*

Ostatecznie w 1971 roku, dzięki przychylności nadleśnictwa, powstał rezerwat archeologiczno-przyrodniczy w Wietrzychowicach. Razem z megalitami ochroną objęto obszar ich bezpośredniego otoczenia o powierzchni około 10 ha. W tak pojętym rezerwacie przy każdym z grobowców ustawiono tablice informacyjne, a także zbudowano wiatę dla turystów. Dla prof. Konrada Jażdżewskiego miał to być wstęp do kolejnych działań i powołania do życia odrębnej instytucji, która miała zajmować się przede wszystkim ochroną i popularyzacją megalitów z Wietrzychowic i Sarno-

Fragment naczynia (puchara) kultury pucharów lejkowatych odkryty w nasypie grobowca nr 2

Sherds of the Funnel Beaker Culture vessels unearthed in the mound of long barrow no 1

Profesor Konrad Jażdżewski (z łaską) i Stanisław Madajski opowiadają o pracach wykopaliskowych grobowca nr 2

Professor Konrad Jażdżewski (with a walking stick) and Stanisław Madajski, talking about the excavations of long barrow no 2

wa. Jednak zmiany polityczne zachodzące w Polsce po 1970 r. dosięgły i prof. Konrada Jażdżewskiego. Jak sam wspominał, w 1972 r.: *(...) zmuszony zostałem opuścić Uniwersytet Łódzki kilka lat przed przejściem na emeryturę, w połowie roku akademickiego.* Ograniczone możliwości Profesora, który pozostał do 1979 r. na stanowisku dyrektora Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, ostatecznie uniemożliwiły realizację planów. W kolejnych latach grobowcami wietrzychowickimi opiekowały się Lasy Państwowe, poprzez Nadleśnictwo Koło (do 1979 r. i od 1993 r.) oraz Nadleśnictwo Włocławek (w latach 1979 – 1992), przy współpracy z Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku. Należy tu wspomnieć o p. nadleśniczym Witoldzie Warlichu i p. nadleśniczym Mirosławie Macherskim, dzięki którym grobowce przetrwały do XXI wieku. Dużą troskę o stan grobowców wykazywał Eugeniusz Paliwoda, mieszkaniec Śmieł, pracownik prof. Konrada Jażdżewskiego w czasie badań wykopaliskowych, a potem przez wiele lat społeczny opiekun rezerwatu archeologiczno-przyrodniczego w Wietrzychowicach.

Równoległe z pracami w Wietrzychowicach prowadzone były badania wykopaliskowe w Sarnowie. W latach 1966 – 1974 pracownicy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, pod kierunkiem dr Lidii Gabałówny, a po jej przedwczesnej śmierci, dra Henryka Wiklaka, dokończyli badania cmentarzyska. W tym czasie rozpoznano trzy grobowce o nr od 7 do 9. Wśród nich najciekawszym okazał się ten oznaczony numerem 8, którego cechą szczególną była tzw. przystawka. Ujawnione w czasie wykopalisk szczegóły skłaniają do przypuszczenia, że tak naprawdę były to dwa grobowce, jeden starszy – z własnym pochówkiem centralnym – i drugi młodszy, którego budowa ograniczyła się do dostawienia nowego czoła (o długości zaledwie 9 m) do istniejącego już megalitu. W tak przygotowanym „nowym” grobowcu pochowano w kolejnym grobie centralnym dwie osoby. Zagadkowym okazał się megalit nr 9, w którym odkryto pochówek prawdopodobnie kobiety. Jej szczątki złożone były w drewnianej trumnie, a grobowiec zbudowany był tylko z nasypu ziemnego, bez „obowiązkowej” obstawy kamiennej.

W 1966 roku jeden z uczestników ekspedycji archeologicznej, Holender J. A. Bakker, zainteresował się wzniesieniem w pobliżu grobowca nr 1. Wkrótce okazało się,

Wietrzychowice, grobowiec nr 3, widok od wierzchołka

Wietrzychowice, long barrow no 3 a view from the tip

Narzędzie krzemienne wykonane z surowca sprowadzanego z terenów dzisiejszej Ukrainy, odkryte w pobliżu grobowca nr 3

Flint tool made of raw material imported from the area of today's Ukraine. The tool was unearthed near long barrow no 3

że znajdowały się tam pozostałości niewielkiej osady. Podczas przeprowadzonych wykopalisk odkryto liczne zabytki z najstarszej fazy kultury pucharów lejkowatych, które szybko stały się sensacją archeologiczną znaną w całej Europie.

Po zakończeniu badań wykopaliskowych w Sarnowie dr Henryk Wiklak zrekonstruował grobowce oraz – wzorem Wietrzychowic – zaaranżował „rezerwat archeologiczny”. Przy megalitach ustawił pierwsze tablice informacyjne, a także przygotował infrastrukturę dla turystów, która przyjęła postać ścieżki dydaktycznej oraz parkingu z drewnianą wiatą.

Cały program badań archeologicznych w Wietrzychowicach i Sarnowie został wykonany zgodnie z założeniami kompleksowej ochrony dziedzictwa archeologicznego, przedstawionymi przez prof. Konrada Jażdżewskiego w pracy – adresowanej głównie do studentów – pt. „Ochrona zabytków archeologicznych. Zarys historyczny”. Autor zauważa, że jedynym sposobem ratowania zabytków archeologicznych jest przeprowadzenie *de facto* niszczących badań terenowych. Swoje stanowisko argumentował w ten sposób: *(...) każde badanie archeologiczne w terenie, (...) połączone jest z bezpowrotnym zniszczeniem dużej lub nawet przeważającej części źródła naukowego, jakim jest zespół złożony ze środowiska (bezpośredniego otoczenia, warstwy kulturowej) oraz tkwiącego w nim zabytku archeologicznego. Dlatego archeologia (...) musi stosować cały arsenał metod fizycznych, chemicznych i przyrodniczych, w celu powetowania tej ogromnej straty jaką jest zaprzepaszczenie dla potomności tego właśnie „łożyska” w którym znajdował się zabytek (...).* Profesor Konrad Jażdżewski uważał, że aby ratowanie w ten sposób rozumianych zabytków mogło zakończyć się sukcesem, powinno składać się z czterech etapów – zespołów działań. Dopiero po sumiennym wypełnieniu wszystkich z nich, zdaniem Profesora, można mówić o poprawnie wykonanej pracy i wywiązaniu się z obowiązków ratowania zabytków podjętych z chwilą rozpoczęcia wykopalisk. Według prof. Konrada Jażdżewskiego działania na rzecz ochrony zabytków archeologicznych powinny składać się z:

- badań terenowych prowadzonych z zastosowaniem nowoczesnych metod eksploracji, dokumentacji oraz analiz specjalistycznych,

→
Wietrzychowice, grobowiec nr 4

Wietrzychowice long barrow no 4
→

- opracowania naukowego źródeł archeologicznych i ich publikacji specjalistycznej,
- konserwacji i inwentaryzacji zabytków oraz dokumentacji, a następnie zapewnienia właściwego przechowywania w specjalistycznych magazynach muzealnych,
- upowszechnienia w społeczeństwie dokonanych odkryć.

Profesor Konrad Jażdżewski, kierując pracami w Wietrzychowicach i Sarnowie oraz mając do dyspozycji świetny zespół badawczy, a także zaplecze Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, z należytą starannością wypełnił pierwsze trzy punkty. W stworzeniu „wieczystego rezerwatu archeologicznego” na miarę znaczenia i wielkości kujawskich megalitów przeszkodziła mu polityka.

→
Wietrzychowice, grobowiec nr 5

Wietrzychowice, long barrow no 5
→

Wietrzychowice, grobowiec nr 5 w trakcie badań wykopaliskowych w 1969 r. (tyczkami zaznaczono zasięg jamy grobowej)

Wietrzychowice, long barrow no 5 during the excavations in 1969 (sticks indicate the range of inhumation pit)

Wietrzychowice, grobowiec nr 5, pochówek centralny

Wietrzychowice, long barrow no 5, central burial

Wietrzychowice, grobowiec nr 5, czaszki ludzkie po analizie antropologicznej

Wietrzychowice, long barrow no 5, human skulls after anthropological examination

Kamienna głowica buławy (z niedowierconym otworem), odkryta w nasypie grobowca nr 5, prawdopodobnie z wczesnej epoki brązu

Stone mace head (with not completely bored hole), unearthed in the mound of long barrow no 5, probably the Early Bronze Age

Fragmenty naczynia z okresu rzymskiego (II – III w. n.e.),
toczonego na kole garncarskim, odkryte w nasypie gro-
bowca nr 5

Fragment of a vessel thrown on a potter's wheel (the
Roman Period, 200–300 A.D.), unearthed in the mound
of long barrow no 5

Dr Irena Jadczyk z synem i Stanisław Madajski.
Zdjęcie wykonane podczas badań w Wietrzy-
chowicach

Irena Jadczyk PhD with her son and Mr Stani-
sław Madajski. Photograph taken during the
excavations at Wietrzychowice

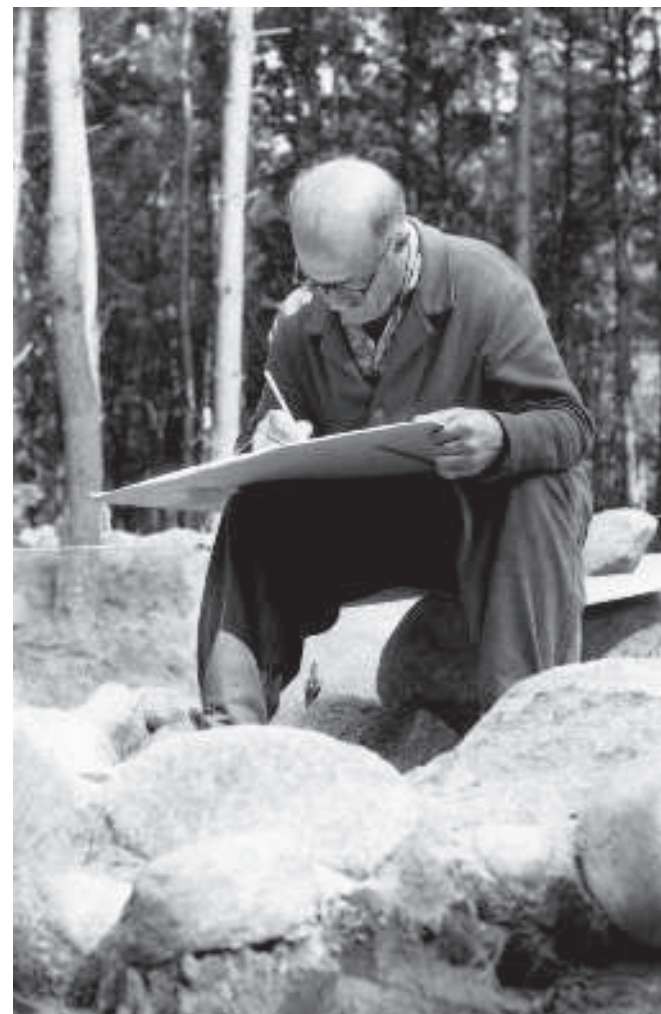

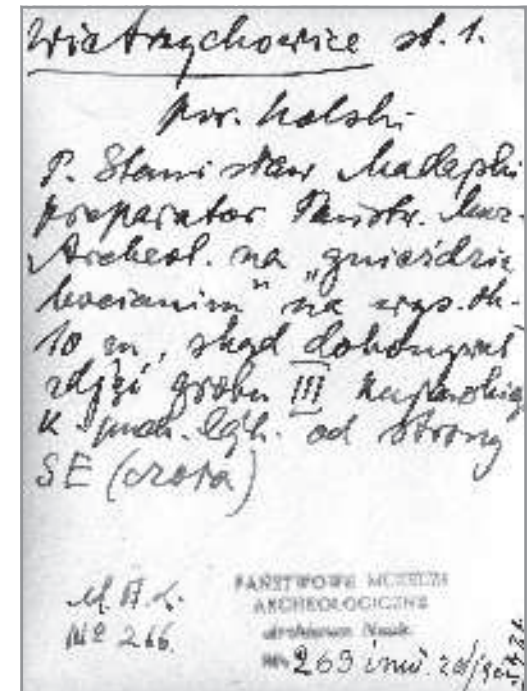
Teodolit i aparat fotograficzny –
niezbędne narzędzia archeologa

Theodolite and camera – essential
tools of the archaeologist

Stanisław Madajski wykonuje dokumentację rysunkową w trakcie badań w Wietrzychowicach

Stanisław Madajski drawing scientific documentation during the excavations at Wietrzychowice

Stanisław Madajski wykonuje dokumentację fotograficzną „z bocianiego gniazda” w trakcie badań wykopaliskowych grobowca nr 3 w 1935 r.

Stanisław Madajski taking photographs from the "crow's nest". The photographs were taken for scientific documentation during the excavations of long barrow no 3 at Wietrzychowice, 1935

Prace wykonywane podczas rekonstrukcji grobowców w Wietrzychowicach

Works carried out during the reconstruction of the long barrows at Wietrzychowice

Obstawa kamienna grobowca nr 1 przygotowana do rekonstrukcji megalitu, w tle obóz ekspedycji archeologicznej

Megalithic cairn of long barrow no 1 prepared for the reconstruction, against the background of campsite of an archaeological expedition

Ukończona rekonstrukcja grobowca nr 1

Completed reconstruction of long barrow no 1

➔
Wietrzychowice, po otwarciu rezerwatu archeologicznego. Od prawej Eugeniusz Paliwoda, nadleśniczy Witold Warlich, Profesor Konrad Jażdżewski, Stefania Jażdżewska, Marian Skoczylas

Wietrzychowice, after the initial opening of the Archaeological Park. From the right Eugeniusz Paliwoda, forest district manager Witold Warlich, Professor Konrad Jażdżewski, Stefania Jażdżewska, Marian Skoczylas.

Wietrzychowice, obóz ekspedycji archeologicznej

Wietrzychowice, campsite of archaeological expedition

Badania wykopaliskowe w Sarnowie
Excavations at Sarnowo

Metody eksploracji bruków kamiennych w Sarnowie
Methods of exploration of cobbled
stone paving at Sarnowo

Sarnowo, grobowiec nr 9, grób 1, dłuto kościane

Sarnowo, long barrow no 9, grave 1, bone chisel

Dr Lidia Gabałówna opowiada o badaniach archeologicznych

Lidia Gabałówna PhD talking about the excavations

Sarnowo, grobowiec nr 9, stan z 2014 r.

Sarnowo, long barrow no 9, state of preservation in 2014

Sarnowo, grobowiec nr 9, grób 1, łyżka gliniana

Sarnowo, long barrow no 9, grave 1, clay spoon

Sarnowo, narzędzie wykonane z tzw. krzemienia czekoladowego pochodzącego z rejonu Gór Świętokrzyskich

Sarnowo, flint tool made of chocolate flint from the region of the Świętokrzyskie Mountains (Holy Cross Mountains)

Sarnowo, naczynie wczesnej fazy kultury pucharów lejgowatych

Sarnowo, a vessel from the early phase of the Funnel Beaker Culture

Sarnowo, naczynie wczesnej fazy kultury pucharów lejgowatych

Sarnowo, a vessel from the early phase of the Funnel Beaker Culture

Sarnowo, grobowiec nr 8, skorupa żółwia błotnego

Sarnowo, long barrow no 8, shell of a pond tortoise

POWRÓT ARCHEOLOGII DO WIETRZYCHOWIC

Pierwsze sukcesy i pytanie – co dalej?

W 2009 roku, po niemal czterdziestoletniej przerwie, wznowiono badania archeologiczne w rejonie Wietrzychowic. Inicjatorem powrotu archeologów z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi był Adam Myrta, dyrektor Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej, który przekonywał o konieczności prowadzenia badań „w poszukiwaniu budowniczych polskich piramid”. Pierwsze zwiadowcze prace wykonano na wiosnę 2009 r., dokonując penetracji pól położonych w sąsiedztwie lasu wietrzychowickiego. Były to tzw. archeologiczne badania powierzchniowe. W czasie dwudniowych prac, dokładnie sprawdzając kolejne pola, natrafiono na liczne pozostałości osad ludności kultury pucharów lejkowatych znajdujących się na gruntach należących do Osieczu Małego i Śmieł. Prace powtórzono jeszcze dwukrotnie w następnych latach, dokonując kolejnych ciekawych odkryć – tym razem wzdłuż brzegów jeziora Karaśnia.

Obiecujące wyniki badań powierzchniowych z lat 2009 – 2011 zachęciły do kolejnego kroku, czyli wykonania niewielkich badań wykopaliskowych o charakterze sondażowym, których podstawowym celem było sprawdzenie stanu zachowania źródeł archeologicznych znajdujących się pod powierzchnią ziemi. Jako miejsce badań wybrano stanowisko nr 8 w Osieczu Małym, znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie lasu wietrzychowickiego i przy wyraźnym obniżeniu terenu, będącym pozostałością dawnego zbiornika wodnego. W archeologii termin „stanowisko” oznacza obszar, na którym występują zabytki. Jego nazwa określona jest przez przynależność gruntów do konkretnej miejscowości, a numer porządkowy nadawany jest z uwagi na kolejność odkryć. Wyniki dwutygodniowych prac przeprowadzonych na przełomie września i października 2011 r. przerosły wszelkie oczekiwania. Na niewielkim zbadanym obszarze, o powierzchni zaledwie 2 arów, odkryto kilka tysięcy zabytków archeologicznych, będących pozostałościami po długotrwałej osadzie ludności kultury pu-

Badania sondażowe w Osieczu Małym w 2011 r.

Reconnaissance excavations at Osiecz Mały in 2011

➔
Początek badań „otwieranie” wykopu archeologicznego w Osieczu Małym w 2013 r.

Initial research. Archaeological trench “opened” at Osiecz Mały in 2013

charów lejkowatych. Na podstawie charakterystycznych ornamentów widocznych na fragmentach naczyń można sądzić, że natrafiono na osiedle zamieszkane przez społeczność, która uczestniczyła w budowie wietrzychowickich megalitów.

Zaskakujące odkrycia, niosące za sobą wprost lawinowy przyrost źródeł archeologicznych, skłoniły do przemyślenia strategii dalszego postępowania. W pierwszych miesiącach 2012 r. opracowano koncepcję nowego, wieloletniego programu badań w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice. Program ten jest nadal realizowany przez Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi oraz Fundację Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego pod kierunkiem dra Piotra Papiernika. Określono, że podstawowym celem badań jest równoczesne zdobywanie wiedzy naukowej, służącej poznaniu społeczeństw pradziejowych, oraz określenie stanu zachowania i występujących zagrożeń dla zabytków, które z kolei jest niezbędne do ochrony dziedzictwa archeologicznego znajdującego się w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice. W planowaniu badań, szczególnie prac wykopaliskowych, dostrzeżono także pilną potrzebę pozyskania zabytków archeologicznych o walorach wystawienniczych, w oparciu o które będzie można popularyzować wiedzę na tematy związane z kulturą pucharów lejkowatych. Ponadto planowane prace archeologiczne, poprzez rozwijanie współpracy z lokalnymi środowiskami, mają również na celu pozytywnie wpływać na rozwój Parku Kulturowego Wietrzychowice.

Przyjęty program zaplanowano jako kompleksowe działania prowadzone w ramach czterech wiodących tematów badawczych, to znaczy: badań wykopaliskowych w otoczeniu grobowców kujawskich; weryfikacji archiwalnych przekazów o istnieniu w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice niezbadanych dotąd grobowców; określenia sieci osadniczej kultury pucharów lejkowatych; rozpoznania środowiska naturalnego i jego przemian w okresie ostatnich 12 tys. lat. Od początku prace te realizowano poprzez zastosowanie zróżnicowanych metod i we współpracy ze specjalistami z wielu dziedzin nauki.

Wyróżnianie tzw. obiektów archeologicznych i przygotowania do dokumentacji fotograficznej wykopu w Osieczu Małym

Designation of so called archaeological features and preparation for photo-documentation, archaeological trench at Osiecz Mały

➡
„Czyszczenie” wykopu przed wykonaniem dokumentacji w Osieczu Małym

„Cleaning” of the archaeological trench before making documentation at Osiecz Mały

Badania wykopaliskowe, czyli klasyka archeologii

Prace wykopaliskowe w otoczeniu grobowców kujawskich, jak już wspomniano, rozpoczęto w 2011 r. Przez dwa kolejne, wielomiesięczne sezony kontynuowano badania dotyczące osady kultury pucharów lejkowatych w Osieczu Małym (st. 8.). Do końca 2013 r. udało się zbadać powierzchnię 20 arów.

Pierwszym działaniem rozpoczynającym prace wykopaliskowe jest usunięcie warstwy ziemi naruszonej przez współczesną działalność rolniczą, która – najczęściej poprzez orkę – niszczy pozostałości dawnego osadnictwa, znajdujące się w górnych warstwach ziemi. Dlatego najciekawsza praca dla archeologa zaczyna się dopiero po zdjęciu warstwy współczesnej oraniny o miąższości wynoszącej z reguły 20 – 25 cm. Poniżej, już na głębokości ok. 30 cm, można zaobserwować pozostałości pradziejowej działalności człowieka. Ich stopień zachowania decyduje o sukcesie bądź porażce prac wykopaliskowych. Archeologom zdarza się niekiedy obserwować efekty działań znacznie głębszej penetracji warstw ziemi przez maszyny rolnicze. Największe spustoszenie pozostawia po sobie tzw. głębosz. Użycie tej maszyny zawsze przynosi nieodwracalne zniszczenia nawarstwień i zabytków archeologicznych, nawet do głębokości 70 cm! Na szczęście nie miało to miejsca w przypadku badań w Osieczu Małym. Na powierzchni wykopu, na głębokości ok. 30 cm, mogliśmy obserwować mnogość różnego rodzaju tzw. obiektów archeologicznych, manifestujących się odmienną od podłoża barwą, konsystencją, a czasem obecnością kamieni lub przepalanej gliny (polepy), a także z widocznymi zabytkami w postaci pospolicie występującej ceramiki i wyrobów krzemiennych. W wyniku dalszej eksploracji wykonywanej przy pomocy drobnego sprzętu (np. szpachelki, pędzle) oraz sit, obiekty te okazywały się pozostałościami po paleniskach, piecach, śmietnikach, jamach zasobowych (piwniczkach) i zagłębionych w podłoże elementach konstrukcyjnych budynków.

W obiektach archeologicznych, a także między nimi, odkryto w sumie kilkanaście tysięcy zabytków archeologicznych, najczęściej zniszczonych i wyrzuconych przedmiotów codziennego użytku. Wśród nich zdecydowanie najliczniej występują ułamki ceramiki (pospolicie zwane skorupami), z których w kilku przypadkach udało

➔
Sporządzanie dokumentacji rysunkowej nawarstwień archeologicznych wykopu w Osieczu Małym
Drawing record of archaeological layers of the trench at Osiecz Mały
➔

się odtworzyć całe naczynia. W kilkunastu innych, na podstawie większych fragmentów pochodzących z tego samego naczynia, można było je zrekonstruować rysunkowo. Analiza rozprzestrzenienia drobnych ułamków ceramiki w obrębie stanowiska archeologicznego wskazuje na wielkość obszaru wykorzystywanego przez poszczególne grupy ludzi, a czasem nawet przez poszczególne rodziny. Wielkość i kształt odkrytych naczyń jest również ważną przesłanką w rozważaniach o zakresie czynności wykonywanych przez mieszkańców badanej osady.

W archeologii szczególnie ważny jest styl wykonania ceramiki. Na podstawie ornamentyki i kształtów naczyń określana jest tzw. chronologia względna (tworzona na zasadzie relacji starszy – młodszy) analizowanych zbiorów. Dla kujawskich zabytków kultury pucharów lejkowatych klasyfikację przeprowadza się najczęściej w ramach trzech faz rozwojowych, których elementy charakterystyczne zostały określone przez prof. Konrada Jażdżewskiego i jego uczniów. Nazwy tych faz pochodzą od miejsc odkrycia tzw. form przewodnich. Najstarsza jest faza sarnowska (od wzmiankowanego już Sarnowa nad Zgłowiączką, nazywana też fazą wczesną), z typowymi dla niej formami naczyń w postaci talerzy. Młodsza jest faza wiórecka (od miejscowości Wiórek, dzisiejszej dzielnicy Poznania, nazywana też fazą klasyczną) z powszechnymi pucharami lejkowatymi, flaszami z kryzą i bogato zdobionymi amforami. Najmłodsza jest faza lubońska (od miejscowości Luboń, również dzisiejszej dzielnicy Poznania, nazywana też fazą późną), dla której jako typowe uznano szerokootworowe wazy, garnki o kształcie „workowatym” oraz charakterystyczne elementy ornamentyki wykonywane wewnątrz naczyń, szczególnie pucharów. Śledzenie różnic i podobieństw w stylach ceramicznych jest też podstawą do określenia wzajemnych związków kulturowych społeczeństw z różnych obszarów.

W przypadku Osiecza Małego udało się wyróżnić wiele elementów poświadczających związek naczyń z fazą wiórecką i lubońską, co może być dowodem na bardzo długie zamieszkiwanie społeczności kultury pucharów lejkowatych w sąsiedztwie grobowców kujawskich z Wietrzychowic.

W Osieczu Małym, obok fragmentów naczyń, bardzo licznie występowały także zróżnicowane wyroby krzemienne. Wśród nich są narzędzia wykonane z lokalne-

➡
Obiekty archeologiczne przygotowane
do dalszej eksploracji w Osieczu Małym

Archaeological features prepared for
subsequent exploration at Osiecz Mały
➡

➡
Profil pionowy obiektu archeologicznego
przygotowany do dokumentacji rysunkowej

The cross-section of archaeological feature
prepared for drawing documentation
➡

Eksploracja obiektów archeologicznych z zastosowaniem sit

Sieves used for the exploration of archaeological features

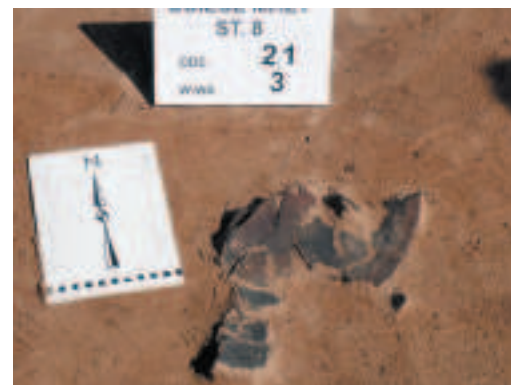

Sporządzanie dokumentacji profilu obiektu archeologicznego

Preparing documentation of the cross-section of archaeological feature

go surowca, występującego licznie na okolicznych polach, najczęściej nazywanego „narzutowym” lub „bałtyckim” z uwagi na jego polodowcowy charakter. Wyróżniono także wytwory wykonane aż z pięciu innych rodzajów krzemieni, których złoża występują na terenach znacznie oddalonych od Kujaw. Najliczniej reprezentowane są wyroby z krzemienia czekoladowego, pochodzącego z obrzeża Gór Świętokrzyskich. Tradycja sprowadzania na Kujawy tego surowca jest bardzo stara, sięga końca ostatniego zlodowacenia. Zapoczątkowana została przez tzw. łowców reniferów sprzed 12 tys. lat, na których ślady obecności natrafiono ostatnio m.in. nad Jeziorem Modzerowskim. Narzędzia z krzemienia czekoladowego są także obecne wśród zabytków odkrywanych na terenie obozowisk społeczności łowiecko-zbierackich oraz osad najstarszych rolników. Kolejne surowce na Kujawy zaczęto sprowadzać w neolicie. W przypadku osady w Osieczu Małym natrafiono na liczne wyroby z krzemienia wołyńskiego (pochodzącego z terenów dzisiejszej zachodniej Ukrainy), świeciechowskiego (występującego tylko w okolicach Zawichostu nad Wisłą), pasiastego (występującego tylko w pobliżu Ostrowca Świętokrzyskiego) i jurajskiego (znanego z obszaru Jury Krakowsko-Częstochowskiej). W miejscu występowania złóż tych surowców już w neolicie powstawały kopalnie z podziemnymi wyrobiskami oraz pracownie wyspecjalizowanego przetwórstwa, w których na masową skalę produkowano siekiery oraz półwytwory narzędzi tnących (np. ostrza sierpów) i broni (np. ostrza sztyletów). Gotowe produkty – bardzo nowoczesne na owe czasy – drogą handlu wymiennego trafiały do osad kultury pucharów lejkowatych położonych nawet setki kilometrów od złóż krzemiennych. Odkrycie w Osieczu Małym, a także w innych miejscach w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice, wielu narzędzi z surowców importowanych niewątpliwie poświadczą, że również obszar południowych Kujaw uczestniczył w wielkim systemie wymiany, dzięki czemu utrzymywał bezpośrednie kontakty z szybciej rozwijającymi się terenami południowymi.

W czasie wykopalisk w Osieczu Małym odkryto również przedmioty wykonane z surowców kamiennych. Wśród nich licznie występują narzędzia codziennego użytku, takie jak różnego rodzaju rozcieracze, tłuki, żarna i płyty szlifierskie oraz fragmenty zużytych narzędzi gładzonych, tzn. siekier i toporów. Warto odnotować

Fragmenty jednego naczynia kultury pucharów lejkowatych odkryte w tzw. warstwie kulturowej w Osieczu Małym

Fragments of a single vessel of the Funnel Beaker Culture unearthed in the cultural layer at Osiecz Mały

Osiecz Mały, naczynie kultury pucharów lejkowatych

Osiecz Mały, vessel of the Funnel Beaker Culture

Osiecz Mały, naczynie kultury pucharów lejkowatych

Osiecz Mały, vessel of the Funnel Beaker Culture

obecność przedmiotów użytkowych wykonanych z gliny. Można tu wymienić przede wszystkim przęśliki i ciężarki tkackie, związane z wytwarzaniem przędzy i tkanin. Wyjątkowym znaleziskiem jest natomiast gliniany przedmiot, który prawdopodobnie może być miniaturowym wyobrażeniem buta lub fragmentu nogi. Jest on wykonany z płaskiego kawałka naczynia, na którym wyraźnie widać zabiegi formowania ostatecznego kształtu, prawdopodobnie wykonywane narzędziem krzemiennym.

Jak już wspomniano, badaniami wykopaliskowymi objęty został obszar 20 arów. Tymczasem po uważnej obserwacji układów zabytków na powierzchni pól oraz na podstawie wyników badań geomagnetycznych i geochemicznych wykonanych w lesie wietrzychowickim należy się spodziewać, że całkowita powierzchnia osady kultury pucharów lejkowatych mogła wynosić od 3 do nawet 4 ha. Na takim areale mogło w jednym czasie mieszkać kilka lub kilkanaście rodzin, tworząc podstawową wspólnotę (np. rodową) w organizacji społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Podobną „wioskę” tej kultury rozpoznano badaniami sondażowymi w Śmiełach nad Jeziorem Karaśnia. Z badań powierzchniowych wiadomo ponadto, że w odległości do 2 km od grobowców istniały jeszcze co najmniej trzy analogiczne osiedla.

Inny charakter miały badania wykonane w latach 2015 – 2016 w Wietrzychowicach. Ich celem było rozpoznanie najbliższego otoczeniu grobowców kujawskich. Z uwagi na miejsce, które obecnie jest porośnięte wysokopiennym lasem, prace okazały się bardzo trudne w prowadzeniu. Wykonywane były w oparciu o małe wykopy, zakładane niemal między drzewami. W lokalizacji poszczególnych sondaży pomocne były wykonane w 2013 r. badania geofizyczne i geochemiczne. Ich wyniki pomogły wytypować miejsca, w których można było spodziewać się interesujących pozostałości dawnego osadnictwa. Pomimo trudności wykopaliska przyniosły bardzo ciekawe rezultaty i odkrycie wielu zabytków. Na ich podstawie wiemy, że teren cmentarzyska megalitycznego był użytkowany przez cały czas funkcjonowania kultury pucharów lejkowatych. Odkryto nawet zabytki charakterystyczne dla najstarszej, sarnowskiej, fazy tej kultury, które dokumentują zagospodarowanie badanego obszaru w okresie poprzedzającym budowę grobowców. W czasie prac pozyskano również zabytki młodsze od kultury pucharów lejkowatych, pozostawione przez lu-

dzi żyjących w różnych okresach: od epoki kamienia aż do średniowiecza. Świadczą one o tym, że grobowce przez ostatnie kilka tysięcy lat wzbudzały ciągle zainteresowanie. Charakterystyczne przy tym jest, że wśród młodszych zabytków są przedmioty dość cenne, takie które wydają się celowo pozostawione lub „zagubione między grobowcami”. Są to m.in.: paciorki szklane, brązowa zapinka, ostroga, niezniszczone narzędzia czy też fragmenty bogato zdobionych naczyń. Również dość wyjątkowym odkryciem jest intencjonalny pochówek psa, pochodzący prawdopodobnie z pierwszych wieków naszej ery. Bardzo ciekawe odkrycia dotyczą również czasów starszych od kultury pucharów lejkowatych, tzn. pozostałości obozowisk ze środkowej epoki kamienia oraz osady datowanej na połowę V tys. p.n.e.

Osiecz Mały, fragmenty naczyń ze zdobnictwem charakterystycznym dla kultury pucharów lejkowatych

Osiecz Mały, pottery sherds with typical decoration of the Funnel Beaker Culture

➡
Eksploracja obiektu archeologicznego w Osieczu Małym

Exploration of the archaeological feature at Osiecz Mały
➡

Osiecz Mały, naczynie kultury pucharów lejkowatych

Osiecz Mały, vessel of the Funnel Beaker Culture

Osiecz Mały, fragment naczynia ze zdobnictwem charakterystycznym dla kultury pucharów lejkowatych

Osiecz Mały, pottery sherd with typical decoration of the Funnel Beaker Culture

Osiecz Mały, miniaturowe wyobrażenie buta lub nogi wykonane z gliny
Osiecz Mały, miniature clay mock-up of a shoe or leg

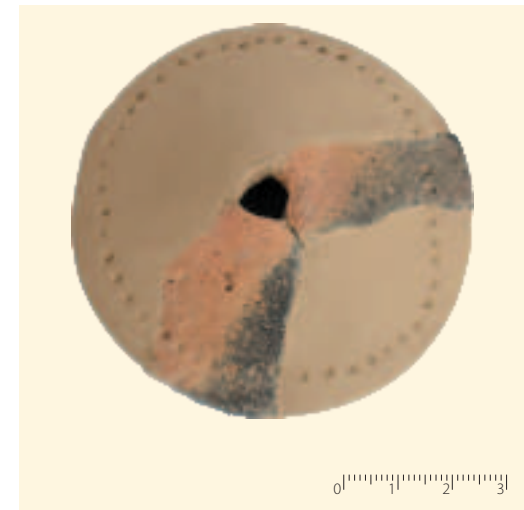
Osiecz Mały, naczynie kultury pucharów lejkowatych
Osiecz Mały, vessel of the Funnel Beaker Culture

Osiecz Mały, fragment naczynia ze zdobnictwem charakterystycznym dla kultury pucharów lejkowatych

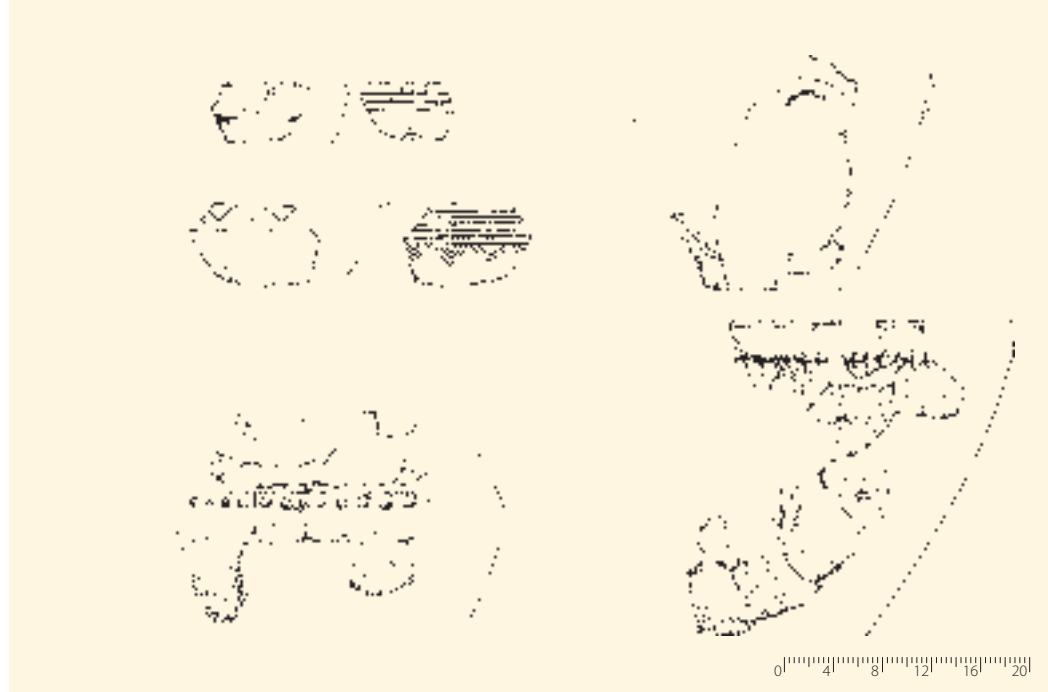
Osiecz Mały, pottery sherd with typical decoration of the Funnel Beaker Culture

Osiecz Mały, rekonstrukcja przęślika glinianego
Osiecz Mały, clay spindle whorl

Osiecz Mały, ornamentyka naczyń kul-
tury pucharów lejkowatych

Osiecz Mały, vessel decoration of
The Funnel Beaker Culture

Osiecz Mały, narzędzia wykonane z tzw. krzemienia czekoladowego pochodzącego z rejonu Gór Świętokrzyskich

Osiecz Mały, flint tools made of the chocolate raw material from the region of the Świętokrzyskie Mountains (the Holy Cross Mountains)

Przyjaciół ekspedycji i pomocnik w badaniach wykopaliskowych w Osieczu Małym

Friend and assistant of the research expedition, excavations at Osiecz Mały

Badania sondażowe w Śmielach
Reconnaissance excavations at Śmiely

Jeden z wykopów sondażowych w Śmie-
łach z widocznymi obiektami archeologicznymi.
Przygotowania do dokumentacji fotograficznej

One of the reconnaissance trenches at Śmie-
łach. Archaeological features are visible. Preparation
for making photographic documentation

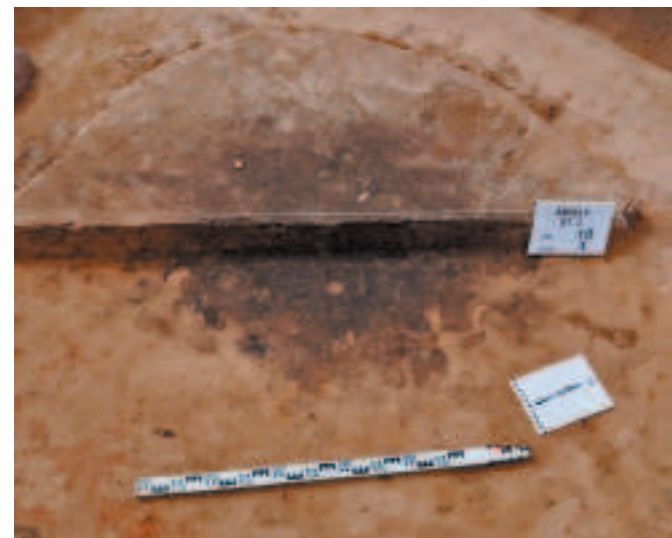
Śmieły, trójkątny grocik wykonany z tzw. krzemienia wołyńskiego

Śmieły, triangular arrow-head made of Volynian flint

Śmieły, fragmenty naczyń kultury pucharów lejkowatych odkrytych w jamie odpadkowej

Śmieły, vessel sherds of the Funnel Beaker Culture, unearthed in the waste pit

Relikt obiektu (jamy odpadkowej?) kultury pucharów lejkowatych, widok w czasie eksploracji

Remains of a feature (waste pit?) of the Funnel Beaker Culture, a view of the pit during the excavations

Wietrzychowice, badania sondażowe, fragmen-
ty naczyń kultury pucharów lejkowatych

Wietrzychowice, reconnaissance excavations, ves-
sel fragment of the Funnel Beaker Culture

Badania sondażowe w otoczeniu gro-
bowca kujawskiego nr 3

Reconnaissance excavations in the vicin-
ity of Kuyavian long barrow no 3

Wietrzychowice, badania sondażowe, zbrojnik trójkątny i tzw. rdzeń krzemienny ze środkowej epoki kamienia (9–6 tys. p.n.e.)

Wietrzychowice, reconnaissance excavations, micro-lithic insert and flint core – Mesolithic (about 9 000 to 6 000 BC)

Wietrzychowice, badania sondażowe, fragment naczynia kultury ceramiki wstęgowej kłutej (2 połowa V tys. p.n.e.)

Wietrzychowice, reconnaissance excavations, vessel fragment of the Stroke-decorated Pottery Culture (second half of the 5th millennium B.C.)

Wietrzychowice, badania sondażowe, fragment naczynia kultury pucharów lejkowatych z zachowaną inkrustacją białą masą

Wietrzychowice, reconnaissance excavations, vessel fragment of the Funnel Beaker Culture (white incrustation preserved)

Wietrzychowice, badania sondażowe, pochówek psa (prawdopodobnie pierwsze wieki n.e.), widok w czasie eksploracji

Wietrzychowice, reconnaissance excavations, burial of a dog (probably first ages A.D.). A view during the excavations

Paciorki szklane z okresu rzymskiego lub średniowiecza

Glass beads from the Roman Period or the Middle Ages

Fragment zapinki wykonanej z brązu (prawdopodobnie pierwsze wieki n.e.)

Bronze fibula fragment (probably first ages A. D.)

Na ratunek grobowcom

Wśród wykonanych już badań wykopaliskowych szczególnie istotne są prace weryfikujące archiwalne przekazy o istnieniu w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice jeszcze innych, dotąd nie zbadanych grobowców. W pierwszej kolejności zajęto się obszarem na granicy lasu wietrzychowickiego, na którym prof. Konrad Jażdżewski w 1936 r. lokalizował niewielki, mocno zniszczony megalit. Przed podjęciem decyzji o rozpoczęciu prac wykopaliskowych rejon ten poddano badaniom geofizycznym. Na ich podstawie przeprowadzono w 2013 r. niewielkie prace sondażowe, które zakończyły się sukcesem i potwierdziły lokalizację grobowca.

Podobną procedurę zastosowano również dla reliktu grobowca nr 2 w Gaju, opisywanego przez Stanisława Madajskiego i prof. Waldemara Chmielewskiego. Próbę powtórnej lokalizacji tego obiektu podjęto w ramach zadania „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”, realizowanego w ramach programu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pt. „Dziedzictwo Kulturowe”. W 2013 roku wykonano zdjęcia lotnicze stanowiska, a wiosną 2014 r. badania geofizyczne z zastosowaniem metody geomagnetycznej i elektrooporowej. W wyniku tych działań uzyskano precyzyjną lokalizację niewidocznego już na powierzchni ziemi grobowca nr 2. Stopień destrukcji tego megalitu, którego obstawę kamienną rozebrano prawdopodobnie na potrzeby budowy siedziby Nadleśnictwa Koło jeszcze w latach 20. XX w. i od tego czasu niszczonego głęboką orką, skłonił do szybkiego podjęcia prac wykopaliskowych. Decyzja o przeprowadzeniu natychmiastowych badań ratowniczych została podjęta w porozumieniu z Kujawsko-Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Zasadniczym celem prac, rozpoczętych już w lipcu 2014 r., było zbadanie reliktu grobowca i tym samym uratowanie przed zniszczeniem jeszcze istniejącej substancji zabytkowej. Trzyletnie badania archeologiczne, pomimo stosowania orki i innych zabiegów rolniczych przez co najmniej 70 lat, przyniosły jednoznaczne potwierdzenie istnienia w tym miejscu grobowca kujawskiego. Na podstawie zachowanych pozostałości, w tym układów kamieni i rowów powstałych po rabunkowym poborze głązów z obstawy, można w przybliżeniu odtworzyć

Początek badań wykopaliskowych w Gaju, przesiewanie warstwy ornej

Initial excavations at Gaj, sieving sediment from arable layer

Badania wykopaliskowe gro-
bowca nr 2 w Gaju
Excavations of long bar-
row no 2 at Gaj

Badania wykopaliskowe grobowca
nr 2 w Gaju, przygotowanie wyko-
pu do wykonania dokumentacji

Excavations of long barrow no 2
at Gaj, archaeological trench pre-
pared for documentation

pierwotne rozmiary i kształty grobowca. Prawdopodobnie szerokość czoła badanego obiektu wynosiła aż 13 m, przy długości 56 m. Szczególnie interesujące okazało się odkrycie grupy pięciu spalonych, dużych słupów, rozpoznanych wewnątrz grobowca tuż za jego przednią ścianą. Ich: układ, wielkość oraz towarzysząca im spalenizna, ściśle nawiązują do reliktu budynku kultowego odkrytego w 1950 r. przez W. Chmielewskiego wewnątrz grobowca nr 1. Na obecnym etapie badań uzyskano 7 oznaczeń chronologii bezwzględnej z zastosowaniem metody radiowęglowej, wskazujące na bardzo długie funkcjonowanie tego budynku i jego przebudowy w okresie między 3500 a 3100 lat p.n.e. Wewnątrz grobowca odkryto dwa groby. Pierwszy, centralny, w którym pochowano osobę dorosłą, usytuowany został w części czołowej megalitu. Jedynym zaobserwowanym darem grobowym było miedziane ostrze sztyletu, będące wyjątkowym okryciem archeologicznym na terenie Kujaw. Po raz pierwszy bowiem w grobowcu kujawskim natrafiono na tego typu przedmiot, który niewątpliwie zarezerwowany był dla elity ówczesnej społeczności. Jak już wcześniej wspomniano, podobny sztylet – ale o ostrzu krzemienным – był jedynym wyposażeniem grobu centralnego w sąsiednim grobowcu nr 1. Analogia jest ciekawa tym bardziej, że takie krzemienne ostrza możemy traktować jako naśladownictwa bardzo rzadkich wyrobów miedzianych wytwarzanych w tym czasie na terenach zakarpaccich, być może na obszarze dzisiejszej Rumunii. Drugi pochówek, dziecka w wieku ok. 8 – 10 lat, zarejestrowano w części środkowej megalitu. Tym razem nie odkryto darów grobowych. Szczątki ludzkie z obu grobów zostały poddane analizie radiowęglowej, na podstawie której można określić czas obu pochówków na lata między 3600 a 3400 p.n.e. W przypadku grobu centralnego można mówić, że w czasie jego eksploracji dopisał przysłowiowy „łut szczęścia”. Pochówek ludzki został odkryty na znacznej głębokości, ok. 1,7 m licząc od współczesnej powierzchni. Nad grobem można było zaobserwować ślady co najmniej dwóch dużych wkopów wykonanych przez amatorów archeologii. Pierwszy z nich, pochodzący z II połowy XIX wieku, niemal doprowadził do zniszczenia grobu centralnego. Jego drażnienie zatrzymano dosłownie 7 cm nad szkieletem, lekko uszkadzając czaszkę. Na szczęście „miłośnikowi starożytności” zapewne zabrakło cierpliwości i zaniechał pracy w ostatnim momencie. Wkop

Gaj, grobowiec nr 2, grób centralny w czasie eksploracji; widoczna czaszka i sztylet miedziany odkryte w warstwie ziemi torfowej wymieszanej z masą wapienną

Gaj, long barrow no 2, main grave chamber during the excavations – visible skull and a copper dagger, unearthed in the layer of turf soil mixed with lime substance

Gaj, grobowiec nr 2, przęślik gliniany

Gaj, long barrow no 2, clay spindle whorl

Gaj, grobowiec nr 2, ostrze sztyletu wykonane z miedzi (stan przed konserwacją)

Gaj, long barrow no 2, a copper blade of a dagger (state before conservation)

Ślady po rabunkowo usuniętych głazach obstawy grobowca nr 2 w Gaju

Traces of boulders removed (looted) from long barrow no 2 at Gaj

ten niestety wyrządził sporo strat, m.in. zniszczył bruk kamienny znajdujący się nad pochówkiem centralnym. Czas tych „badań” dość dokładnie określają odkryte na dnie wkopu dwa rozbite naczynia i żelazny widelec. Szczególnie charakterystyczne jest jedno z nich, które można określić jako misę lub głęboki talerz zdobiony pięknym ornamentem malowanych kwiatów. Drugi wkop, zapewne z XX wieku, obejmował już wcześniej przekopany teren i z tego względu okazał się mniej szkodliwy. W części czołowej grobowca odkryto jeszcze dwa tzw. ogniska-śmietniska z dużą ilością drobnych zabytków, jamę zasobową (piwniczkę) z jednym potłuczonym naczyniem oraz miniaturową studnię. Prawdopodobnie natrafiono również na minipole ze śladami orki wykonanej przy użyciu drewnianego radła. Z uwagi na opisywane wkopy, które zniszczyły tę część grobowca, obecnie nie można już określić, jakich rozmiarów było wspomniane poletko.

Badania wykopaliskowe zaplanowano tak, aby oprócz reliktu grobowca rozpoznać również jego otoczenie. Dzięki takiej decyzji odkryto fragment osady kultury pucharów lejkowatych, znajdującej się między grobowcami a Jeziorem Modzerowskim (zwanym też Długim). Na podstawie charakterystycznych elementów stylu wykonywania naczyń można stwierdzić, że osada ta była zamieszkała bezpośrednio przed budową megalitów.

Prace wykopaliskowe w Gaju przyniosły bardzo dużą ilość zabytków archeologicznych. Wpływ na takie osiągnięcia miała również zastosowana metoda badań, czyli przesiewanie wszystkich eksplorowanych nawarstwień. Wśród kilkunastu tysięcy odkrytych przedmiotów są głównie fragmenty naczyń i wyroby krzemienne. Dzięki gliniastemu podłożu natrafiono także na znaczną ilość fragmentów kości, należących głównie do zwierząt udomowionych (przede wszystkim bydła domowego), a także stosunkowo liczne szczątki małż i fragmenty pancerzy żółwi. Niewątpliwie do najciekawszych znalezisk należą fragmenty ceramiki, na których zachowały się ślady barwników, poświadczające malowanie naczyń białą, czarną i czerwoną farbą. Odkryto także liczne wyroby wykonane z surowców importowanych – krzemienia wołyńskiego i czekoladowego.

Gaj, grobowiec nr 2, bruk kamienny
związany z grobem dziecięcym

Gaj, long barrow no 2, cobble pavement
connected with an infant burial

Gaj, grobowiec nr 2,
grób dziecka w cza-
sie eksploracji

Gaj, long barrow no
2, infant burial during
the excavations

Do badań ratowniczych należy zaliczyć również prace wykonane w Lubominie w 2016 r. W czasie jednego miesiąca, na zlecenie Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zabezpieczono relikty grobowca kujawskiego.

Najstarsza relacja o grobowcach kujawskich położonych w Lubominie pochodzi z 1936 r. Profesor Konrad Jażdżewski na łamach czasopisma „Z Otchłani Wieków” pisał: *Groby kujawskie w Lubominie Poduchownym w pow. włocławskim (stanowisko 1.)*.

I w tej miejscowości znajdują się podobne groby jak w miejscowości wyżej wymienionej (tzn. Obałkach – dopisek autorów). Leżą one na polu, stanowiącym własność gospodarzy Biernackiego i Bata. Grobów tych jest 5. Ludność miejscowa zwie je „żalki”. Niestety uległy te groby bardzo wielkiemu zniszczeniu. Tylko jeden z nich ma jako tako zachowany nasyp, wysoki w miejscu najwyższym około 2 m i szerokości czoła 12 kroków. Ostrze jego zostało najprawdopodobniej zniwelowane, tak że ma dziś tylko 28 kroków długości i kształt trapezu. Niegdyś długość jego mogła wynosić ok. 50 m. Podczas wojny światowej miały okupacyjne władze niemieckie usunąć wszystkie głązy obstawy dla budowy dróg. Nasyp ten jest chroniony od dalszego zniszczenia przez rosnący na nim gaik brzozy. Inne nasypy są już całkiem rozorane i oczywiście także pozbawione obstawy kamiennej. I tu, jak i u poprzednich, dopiero przyszłe badania mogą określić ściśle ich przynależność kulturową. Plany i fotografie grobów wykonali w r. 1934 i 1935 dla Państw. Muz. Archeol. w Warszawie doc. dr. R Jakimowicz i dr Konrad Jażdżewski.

Relikt opisywanego i sfotografowanego przez prof. Konrada Jażdżewskiego megalitu został powtórnie zlokalizowany w 2012 r. Bardzo szybko okazało się, że właściwie jest to połowa grobowca, bowiem druga część została zniszczona w połowie lat 90. XX wieku przez pobór piasku na potrzeby przebudowy lokalnej drogi. Przy tej okazji grobowiec został przecięty wzdłuż nasypu i poszczególne nawarstwienia można było obserwować w skarpie piśnicy na długości ok. 35 m. Złe *fatum* nadal nie opuściło megalitu, bowiem zakres prac ratowniczych, które można by było wykonać w 2016 r. musiał zostać ograniczony do minimum. Na całym programie ratowania zabytku zaważył brak zgody jednego z właścicieli pól, który na badaniach archeologicznych postanowił zarobić, żądając absurdalnie wysokiego odszkodowania za udostępnienie swojego pola. W tej sytuacji prace zostały ograniczone tylko do zba-

Gaj, grobowiec nr 2, fragmenty naczynia zasobowego; widok „in situ” (na poprzedniej stronie) i etapy rekonstrukcji

Gaj, long barrow no 2, storage pot fragment; a view “in situ” and presentation of the stages of reconstruction

dania osuwiska skarpy plaśnicy i zabezpieczenia resztki nasypu przed postępującą destrukcją. Ponadto wykonano badania geofizyczne, szczegółowe pomiary geodezyjne, a także dokumentację fotograficzną z zastosowaniem metod archeologii lotniczej. Niestety, cała historia dewastacji megalitów w Lubominie jest typowym przykładem działań ludzi, którzy dla doraźnych korzyści nieodwracalnie i bezmyślnie niszczą wielowiekowe dziedzictwo naszej przeszłości.

Badania ratownicze w Lubominie były ostatnimi pracami wykopaliskowymi dotyczącymi grobowców kujawskich. Jak już wspomniano wcześniej, od 1873 roku rozpoznano różnymi metodami łącznie około 60 megalitów. W tej liczbie badania ściśle naukowe dotyczyły jedynie 17 grobowców położonych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice oraz 9 w Sarnowie. Przyglądając się wynikom poszczególnych prac i charakterystyce megalitów, obserwujemy ich duże zróżnicowanie w zakresie wielkości, kształtów, elementów konstrukcyjnych, szczegółów pochówków itp. Pomiędzy ogólnego podobieństwa, każdy z nich posiada cechy indywidualne. W zasadzie tylko trzy elementy są stałe, występują we wszystkich grobowcach. Pierwszym jest obecność długiego nasypu, drugim – grób lub groby przykryte nasypem. Ostatni element to forma: wszystkie grobowce posiadają kształt wydłużonego trapezu lub trójkąta. Pozostałe szczegóły wykazują mniejsze lub większe odstępstwa od – wydawałoby się żelaznych – reguł budowy megalitów. Nawet obecność obstawy z wielkich kamieni w przypadku jednego z grobowców w Sarnowie nie była elementem koniecznym. Obserwując megality w obrębie jednego cmentarzyska można odnieść wrażenie, że każdy z nich różni się od swojego sąsiada wieloma elementami. Bardzo podobne do siebie grobowce występują natomiast w ramach różnych zgrupowań. Podobieństwa można również dostrzec w organizacji cmentarzysk. Na podstawie badań dobrze rozpoznanych zgrupowań wiemy, że ich centra stanowiło kilka grobowców zbudowanych w niewielkich odstępach obok siebie lub w małych grupach. Megalitom tym towarzyszyły kolejne obiekty, położone już w pewnej odległości – kilkudziesięciu lub kilkuset metrów. W przypadku Wietrzychowic „w sercu” cmentarzyska jest pięć grobowców, a dodatkowe dwa lub trzy zlokalizowane zostały w Śmiełach i Osieczu Małym. W Leśniczówce w środku zgrupowania były cztery megality, a na jego ze-

Gaj, grobowiec nr 2, odsłanianie spalonego słupa budynku kultowego

Gaj, long barrow no 2, charred post of a sacral building

Gaj, grobowiec nr 2, pobieranie próbki spalonego drewna do badań radiowęglowych ^{14}C

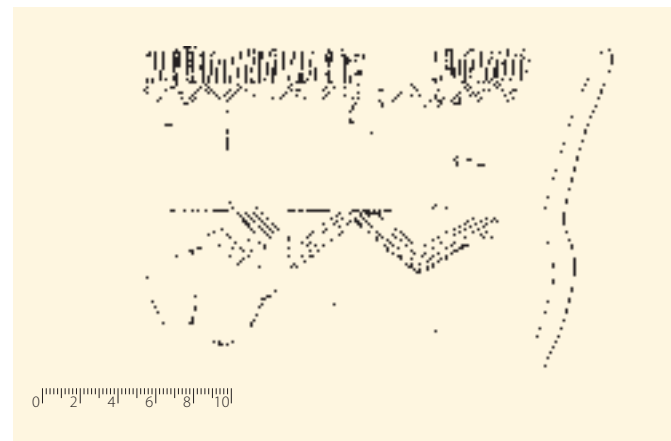
Gaj, long barrow no 2, sample of charred wood taken for ^{14}C dating

wnętrz trzy kolejne obiekty. Podobnie było również w przypadku zgrupowań w Obałkach i Lubominie, które różniły się tylko liczbą grobowców.

Ważną kwestią, która wymaga wykonania dodatkowych analiz, jest chronologia wznoszenia grobowców i wzajemne relacje czasowe obiektów zbudowanych na jednym cmentarzysku. Obecnie datowane metodami bezwzględными na lata 3600 – 3400 p.n.e. są tylko pochówki odkryte w Gaju. Daty te potwierdzają dotychczasowe ustalenia, że grobowce budowano w fazie wióreckiej kultury pucharów lejkowatych. Na podstawie szczegółowych obserwacji układów warstw ziemi pomiędzy grobowcem nr 1 a nr 2, poczynionych w czasie badań wykopaliskowych, można przypuszczać, że grobowiec nr 1 jest starszy od grobowca nr 2. Ponadto, w oparciu o datowania C-14 reliktyw „budynku kultowego” w grobowcu nr 2, a szczególnie z fazy jego przebudowy, wiemy, że czas „użytkowania” zbudowanego już grobowca był długi i trwał jeszcze w ostatnich stuleciach IV tys. p.n.e. Zatem od momentu budowy grobowca nr 1 do opuszczenia przez ludność kultury pucharów lejkowatych okolic megalitów w Gaju minęło zapewne kilkaset lat. W oparciu o analizę różnych danych, w tym szczegółów stylu dekoracji naczyń, na obecnym etapie badań można szacować, że było to co najmniej 300 – 400 lat. Na podstawie weryfikacji materiałów zabytkowych z badań z XX wieku mamy nadzieję, że uda się uzyskać serię dat bezwzględnych dla szczątków ludzkich odkrytych w Wietrzychowicach, Gaju (grobowiec nr 1) i Sarnowie. Będzie można tym samym zdecydowanie poszerzyć wiedzę o stawianych tu kwestiach.

Panuje przekonanie, że grobowce budowane były jako miejsce pochówku dorosłych albo „wiekowych” mężczyzn, którzy odgrywali ważną rolę w swoich społecznościach. Jednak są megality, w których pochowano kobiety (Sarnowo, grobowiec nr 8 i 9) lub dziecko – złożone do grobu o dodatkowych konstrukcjach w postaci obstawy i bruku kamiennego (Gaj, grobowiec nr 2). Dość zaskakująca jest analiza ilości pochówków w poszczególnych grobowcach. Okazuje się, że w większości przypadków stwierdzono więcej niż jeden grób. Zbadane megality są zatem w większości grobowcami wielopochówkowymi, niekiedy nawet nie jest możliwe rozróżnienie tzw. grobu centralnego. Cechą wspólną wydają się być zwyczaj dość skromnego wyposażenia zmarłych, przynajmniej w przedmioty, które mogły przetrwać 5 tysięcy lat. Spora

Gaj, grobowiec nr 2, fragmenty naczyń kultury pucharów lejkowatych

Gaj, long barrow no 2, vessel sherds of the Funnel Beaker Culture

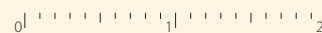

Gaj, grobowiec nr 2, fragment naczynia
kultury pucharów lejkowatych z pozo-
stałością białego barwnika

Gaj, long barrow no 2, vessel sherd with
the remains of white dye, the Funnel
Beaker Culture

Gaj, grobowiec nr 2, fragment naczynia
kultury pucharów lejkowatych z pozo-
stałością czarnego barwnika

Gaj, long barrow no 2, vessel sherd with
the remains of black dye, the Funnel
Beaker Culture

Lekcja archeologii „na żywo” w czasie badań wykopaliskowych w Gaju

„Lesson of archaeology” taught live during the excavations at Gaj

Gaj, siekiera kamienna

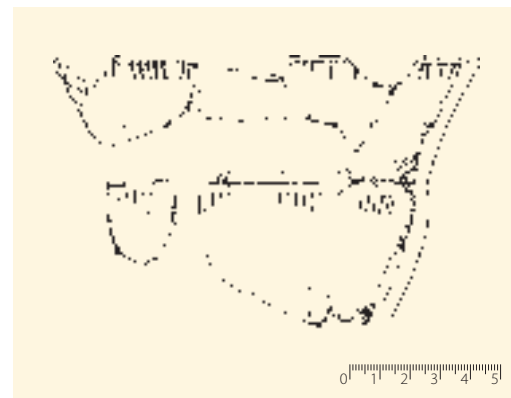
Gaj, stone celt

grupa zmarłych „nie dostawała” żadnych darów. W pozostałych przypadkach były to pojedyncze naczynia, narzędzia codziennego użytku lub elementy broni.

W grobowcach najważniejszą częścią było czoło megalitu. To w tej partii najczęściej budowano groby, wznoszono dodatkowe konstrukcje, np. budynki kultowe. W części czołowej megalitów odkrywane są także tzw. ogniska-śmietniska (z dużą ilością drobnych zabytków, kości zwierzęcych i muszli małż), piwniczki, obiekty przypominające studnie, miejsca z usypanymi kopcami ziemi torfowej, a nawet malutkie pola ze śladami orki prymitywnym radłem. W nasypie znad tej partii grobowca odkrywane są też liczne zabytki, które w części pochodzą z czasów jego sypania. Jak interpretować te wszystkie odkrycia? Jakie miały one znaczenie dla bliskich tych zmarłych i jaką rolę odgrywały w zwyczajach pogrzebowych? W końcu – kim byli pochowani w grobowcach ludzie? W ramach archeologii i jej naukowych metod badań można udokumentować, opisać i na wiele sposobów przeanalizować dokonane odkrycia, by w ten sposób poszerzyć naszą wiedzę o megalitach kultury pucharów lejkowatych. Jednak bez źródeł pisanych wiele pytań o kwestie związane z tak ulotnymi sprawami jak religia czy też społeczne zorganizowanie wspólnot z czasów epoki kamienia, musi zostać bez odpowiedzi.

Niewątpliwie megality kujawskie są najlepiej rozpoznanymi grobowcami kultury pucharów lejkowatych w Polsce, ale nie jedynymi. Na terenie Pomorza, w okolicach miejscowości Łupawa, można oglądać dość podobne obiekty. Są to również megality, jednak nieco mniejsze i trochę inaczej zbudowane. Profesor Jacek Wierzbicki, badający grobowce kultury pucharów lejkowatych w tym rejonie, rozpoznał 48 grobowców, z których większość jeszcze nie jest zbadana archeologicznie. Pod koniec XX wieku na terenach Małopolski, w oparciu o badania wykopaliskowe, rozpoznano jeszcze inny typ grobowców. Są to obiekty obecnie zupełnie zniwelowane. Prawdopodobnie ściany tych grobowców zbudowane były z wkopanych pionowo – w formie palisady – słupów lub belek drewnianych. Ze względu na użyty materiał i technikę wznoszenia konstrukcje takie nazywane są megaksylonami (gr. *ksylon* – drewno). Kilkanaście takich grobowców odkrył i zbadał dr Krzysztof Tunia w Słonowicach, w obecnym woj. świętokrzyskim.

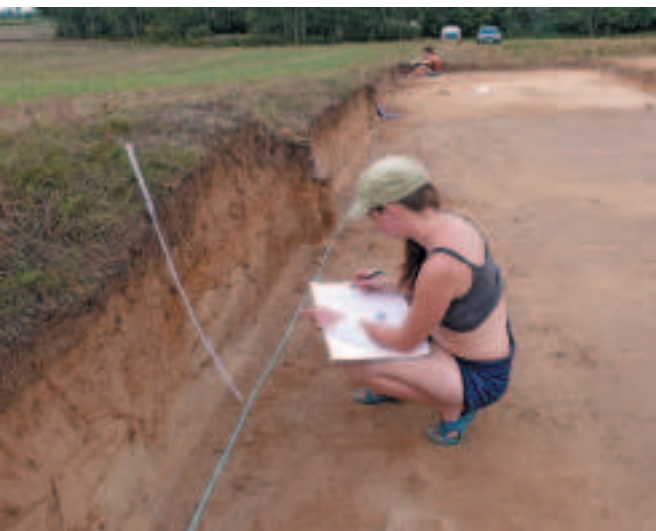
Gaj, grobowiec nr 2, naczynie kultury pucharów lejkowatych

Gaj, long barrow no 2, a vessel of the Funnel Beaker Culture

Gaj, grobowiec nr 2, narzędzie krzemienne

Gaj, long barrow no 2, flint tool

Dokumentacja nawarstwień archeologicznych grobowca kujawskiego w Lubominie

Presentation of archaeological layers from the Kuyavian long barrow at Lubomin

Eksploracja skarpy piasznicy, niszczącej grobowiec kujawski w Lubominie

Excavations of the escarpment of gravel pit, which destroyed the Kuyavian long barrow at Lubomin

Zdjęcie archiwalne grobowca kujawskiego wykonane prawdopodobnie przez Konrada Jażdżewskiego w 1935 r.

Archive photograph of the Kuyavian long barrow probably taken by Konrad Jażdżewski in 1935

Zdjęcie lotnicze reliktu grobowca kujawskiego w Lubominie, stan na 2014 r.

Aerial photo of the remains of a Kuyavian long barrow at Lubomin, state of preservation in 2014

Badania ratownicze grobowca kujawskiego w Lubominie w 2016 r.

Rescue excavations of the Kuyavian long barrow at Lubomin, 2016

Etapy budowy grobowca nr 3 w Wietrzychowicach (za D. Sukniewicz, A. Myrta, „W krainie polskich piramid. Park Kulturowy Wietrzychowice. Przewodnik”, Izbica Kujawska 2008)

Phases of the construction of long barrow no 3 at Wietrzychowice (after D. Sukniewicz, A. Myrta, „In the Land of Polish Pyramids” Guide book, Izbica Kujawska, 2008)

Wsparcie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Trzecim tematem programu badań są działania zmierzające do rozpoznania sieci osadniczej kultury pucharów lejkowatych na znacznie szerszym obszarze niż bezpośrednie otoczenie Parku Kulturowego Wietrzychowice. Wybrano teren o powierzchni 150 km², w centrum którego znajdują się grobowce kujawskie w Wietrzychowicach. W jego granicach zlokalizowane są również zgrupowania megalitów w Gaju, Leśniczówce (Arciszewie), Lubominie, Łani (Żurawicy), Obałkach i Tymieniu. Kolejne, pojedyncze megality znajdowały się w Śmiełach, Osieczu Małym, Skarbanowie, Komorowie i Wólce Komorowskiej. Kompleksowy program badań pt. „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”, zawierający zastosowanie szeregu metod wypracowanych przez tzw. archeologię niedestrukcyjną, został przygotowany w 2012 r. Zyskał on akceptację i finansowanie ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, pochodzących z Funduszu Promocji Kultury w ramach programu „Dziedzictwo Kulturowe” priorytet 5 „Ochrona zabytków archeologicznych”.

Podstawową rolę w odtworzeniu pradziejowej sieci osadniczej odgrywają archeologiczne badania powierzchniowe. Polegają one na dokładnej penetracji wszystkich miejsc wybranego terenu i odnajdywaniu zabytków archeologicznych na powierzchni ziemi, a następnie ich dokumentowaniu na szczegółowych mapach topograficznych oraz przy użyciu sprzętu GPS. Z reguły poszukiwania odbywają się, gdy pola pozabawione są upraw. Najlepszym czasem jest wczesna wiosna, kiedy powierzchnia ziemi jest dokładnie wypłukana przez wody roztopowe i deszcze, a jeszcze nienaruszona przez wiosenne prace polowe. W takich warunkach najłatwiej zauważyć drobne zabytki archeologiczne w postaci fragmentów naczyń, narzędzi i ozdób, które w wyniku prac rolniczych i działań przyrody zostały wydobyte na powierzchnię ziemi.

Prowadzone przez nas badania powierzchniowe mają charakter prac weryfikacyjnych, czyli wykonanych powtórnie. Pierwszy raz omawiany obszar był sprawdzany w latach 80. XX w., w ramach ogólnopolskiej akcji pod nazwą Archeologiczne Zdjęcie Polski. Prace te przyniosły jednak bardzo skromne wyniki, niewystarczają-

Archeologiczne badania powierzchniowe w rejonie Osieczy Małego

Archaeological survey in the area of Osiecz Mały

Rdzeń mezolityczny odkryty w Śmiełach

Mesolithic flint core unearthed at Śmieły

ce do zaawansowanych studiów osadniczych. Obecne badania okazały się natomiast nadspodziewanie owocne i doprowadziły do ujawnienia 1200 miejsc (tzw. stanowisk archeologicznych) występowania różnego rodzaju pozostałości dawnego osadnictwa, często o dużej wartości naukowej. Odkryto wiele tysięcy zabytków o chronologii od 12 tys. lat temu do czasów późnego średniowiecza (do XV wieku), które dokumentują intensywne osadnictwo dawnych społeczeństw. Wśród nich są pozostałości niewielkich obozowisk ze starszej i środkowej epoki kamienia, cmentarzysk związanych z młodszą epoką kamienia i epoką brązu, a także z okresem rzymskim oraz wiele osad z różnych okresów chronologicznych, często zajmujących duże powierzchnie, nawet do 10 ha.

Przez długie lata zagadnienie dotyczące tego, gdzie mieszkali budowniczowie licznych na południowych Kujawach „kujawskich piramid”, wydawało się sprawą zagadkową, bowiem rozpoznanie Archeologicznego Zdjęcia Polski z lat 80. XX wieku nie dostarczyło żadnych ważnych informacji. Taka sytuacja była podstawą do stawiania różnych hipotez, np. że grobowce są „strażnikami” wznoszonymi na granicy obszaru plemiennego i dlatego znajdują się daleko od miejsc stałego zamieszkania. Definitywne rozwiązanie zagadki przyniosły opisywane tu badania powierzchniowe. Odkryto 350 stanowisk archeologicznych z ceramiką kultury pucharów lejkowatych, a na kolejnych 30-tu narzędzia krzemienne i kamienne tych społeczności. Już wstępne opracowanie pozyskanych źródeł wskazuje, że grobowce kujawskie były budowane w centrach intensywnie zagospodarowanych obszarów o powierzchni od 10 do 15 km². Zgrupowania megalitów otoczone są wieloma punktami osadniczymi kultury pucharów lejkowatych, które można interpretować jako osady, obozowiska i pozostałości działalności rolniczej. Dokładniejsza analiza ceramiki wskazuje, że każdy z tych obszarów zamieszkiwany był stosunkowo długo, może nawet kilkaset lat, o czym świadczą elementy zdobnictwa naczyń typowych dla wszystkich faz rozwojowych kultury pucharów lejkowatych. Charakterystyczne jest również położenie grobowców. Wszystkie zgrupowania megalitów zostały ulokowane w miejscach dobrze widocznych, wyniesionych nad okolicę, ale w bezpośrednim sąsiedztwie obniżeń, które dawniej były zajęte przez niewielkie jeziora. Zarówno osady, jak i grobowce, budowane były na terenach piaszczystych lub żwirowych, unikano podłoży gliniastych. Po-

Fragment naczynia kultury pucharów lejkowatych odkryty w Wiszczelicach

The Funnel Beaker Culture pottery fragment unearthed at Wiszczelice

Archeologiczne badania powierzchniowe w rejonie Osieca Wielkiego

Archaeological survey in the area of Osiecz Wielki

Topór kamienny kultury pucharów lejkowatych odkryty w Szczkowie

Stone axe of the Funnel Beaker Culture unearthed at Szczkowo

wyższe reguły wskazują na intensywne wykorzystywanie wszystkich zasobów środowiska naturalnego. W uprawach zbożowych ważne były przede wszystkim gleby lżejsze, łatwiejsze w uprawie, natomiast hodowle lepiej jest prowadzić na terenach wilgotnych, sprzyjających wypasom bydła. Z kolei bliskie sąsiedztwo jezior i terenów podmokłych sprzyjało rybołówstwu, łowiectwu i różnego rodzaju formom zbieractwa.

Badania powierzchniowe zrealizowane już w ramach programu „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”, obok informacji związanych z kulturą pucharów lejkowatych, przyniosły również wiele cennych odkryć dotyczących innych okresów chronologicznych. Najważniejszym jest zlokalizowanie zgrupowania osad najstarszych rolników, którzy na Kujawy przybyli 7 tys. lat temu. Od charakterystycznego ornamentu na naczyniach społeczności te nazywamy kulturą ceramiki wstęgowej rytej. Ułamki ceramiki najstarszych rolników zinwentaryzowano aż w 34 miejscach. W kilku przypadkach znaleziska rejestrowano na powierzchni przekraczającej 3 ha, co wskazuje, że natrafiono na pozostałości dużych i stabilnych osad. Stanowiska kultury ceramiki wstęgowej rytej występują w małych grupach na obszarach gliniastych pokrytych najlepszymi glebami, tzw. czarnymi ziemiami. Powyższe znaleziska należy uznać za wyjątkowo cenne, bowiem wydawało się, że po 100 latach intensywnych badań archeologicznych na Kujawach, odkrycie nieznanego zgrupowania osad najstarszych rolników jest już niemożliwe.

Niezwykle interesujące i nadal bardzo rzadkie na Kujawach są jeszcze starsze znaleziska, związane ze środkową epoką kamienia (od IX do VI tys. p.n.e.). Kujawy w tym czasie zamieszkiwane były przez społeczności zbieracko-łowieckie, a więc takie, których podstawą funkcjonowania były dary przyrody. W czasie penetracji pól, odkryto pozostałości po 46 obozowiskach położonych nad dawnymi i współczesnymi jeziorami, w tym szczególnie licznie nad „Duliwcem”. Najczęściej znajdowane były charakterystyczne, miniaturowe przedmioty krzemienne wielkości od 0,5 do 3 cm, które stanowiły części pracujące narzędzi lub groty strzał czy też ostre wkładki harpunów. W jednym miejscu odkrywano nawet do kilkunastu takich zabytków, wyznaczając tym samym zasięg dawnych obozowisk o powierzchni od 1 do 5 arów.

Siekiera krzemienista kultury amfor kulistych z Chociszewa

Flint celt of the Globular Amphora Culture from Chociszewo

Widok fragmentów naczyń kultury łużyckiej leżących na powierzchni ziemi w Wólce Komorowskiej

A view of the Lusatian Culture pottery sherds on the ground surface at Wólka Komorowska

Zniszczony głęboką orką grób ciałopalny kultury łużyckiej odkryty w miejscowości Długie

Cremation burial of the Lusatian Culture ruined by deep ploughing, unearthed at Długie

W czasie badań powierzchniowych odkryto jeszcze wiele innych zabytków typowych dla różnych społeczności pradziejowych. Wskazują one, że badany teren był ciągle zamieszkanym, szczególnie gęsto w epoce brązu i pierwszych wiekach naszej ery. Duża grupa znalezisk dokumentuje masową kolonizację i zakładanie wsi w czasach średniowiecza, w XIII i XIV wieku.

Wyniki badań powierzchniowych, wskazujące na intensywne osadnictwo w różnych okresach pradziejowych i w średniowieczu, znajdują również potwierdzenie w badaniach wykopaliskowych. Podczas ich prowadzenia, niemal w każdym przypadku odkryto zabytki przypisywane społecznościom innym niż kultura pucharów lejkowatych. W kilku miejscach natrafiono na charakterystyczne narzędzia ze środkowej epoki kamienia. Odkryciem związanym ze społecznościami łowiecko-zbierackimi są także pozostałości niewielkiego obozowiska ze Śmieł, gdzie wyeksplorowano 800 wyrobów krzemiennych datowanych na VII bądź VI tys. p.n.e. W przypadku badań w Osieczu Małym rozpoznano część osady kultury łużyckiej z epoki brązu. Z tego samego czasu pochodzą groby ciałopalne – badane jeszcze przez prof. Konrada Jażdżewskiego – które zostały ujawnione w trakcie budowy drogi z Wietrzychowic do Śmieł. Podobne groby, ale nieco młodsze, rozpoznano również w czasie wykopalisk w Obałkach w 1936 r. Duża grupa znalezisk związana jest z okresem średniowiecza. Podczas badań sondażowych w Śmiełach rozpoznano m.in. rozległą osadę o chronologii mieszczącej się w przedziale od X do XIV w. Jej pozostałości, w postaci reliktów domów, palenisk, piwniczek i śmietników, odkrywane były w każdym wykopie sondażowym.

Misa kultury łużyckiej z grobu ciałopalnego odkrytego przez Konrada Jażdżewskiego w Śmiełach w 1936 r.

Clay bowl from the cremation burial of the Lusatian Culture, unearthed by Konrad Jażdżewski at Śmieł in 1936

Pozostałości grobu ciałopalnego z wczesnej epoki żelaza (IV-II w. p.n.e.) odkryte przez Konrada Jażdżewskiego w Obałkach w 1936 r.

Remains of a cremation burial, Early Iron Age (400–200 B.C.) unearthed by Konrad Jażdżewski in 1936

Palenisko kultury łużyckiej z epoki brązu
odkryte w Osieczu Małym

Hearth of the Lusatian Culture, from the
Bronze Age, unearthed at Osiecz Mały

Fragment naczynia z wczesnego okresu średniowiecza odkryty w Śmiełach, ze znakiem garncarskim w formie swastyki

Vessel fragment (with swastika used as a pottery mark) from the Early Middle Ages, unearthed at Śmieły

Żelazny haczyk na ryby z okresu wczesnego średniowiecza odkryty w Śmiełach

Iron fishing hook from the Early Middle Ages, unearthed at Śmieły

Fragment naczynia nowożytnego odkryty w Śmiełach

Pottery sherd, unearthed at Śmieły

Fragment naczynia z wczesnego okresu średniowiecza odkryty w Śmiełach

Vessel fragment from the Early Middle Ages, unearthed at Śmieły

Kościanna ozdoba lub okładzina z okresu wczesnego średniowiecza odkryta w Śmiełach

Bone ornament or cover from the Early Middle Ages, unearthed at Śmieły

Dron używany do prospekcji lotniczej w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice

Drone used for aerial prospection in the vicinity of Wietrzychowice Culture Park

Ważnym elementem programu „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice” jest weryfikacja przekazów archiwalnych dotyczących grobowców kujawskich. Najlepszą metodą byłoby zastosowanie w każdym przypadku badań wykopaliskowych. Są one jednak bardzo pracochłonne i wymagają znacznych nakładów finansowych oraz zaangażowania bardzo dużej grupy specjalistów. Z tych powodów w poszukiwaniu megalitów użyto metod wypracowanych przez tzw. archeologię nieinwazyjną, w której stosowane są m.in. analizy geofizyczne i geochemiczne oraz specjalnie wykonywane zdjęcia lotnicze.

Z powyżej wymienionych metod najczęściej stosowana jest tzw. archeologia lotnicza. Metoda ta polega na obserwacji, rejestracji i interpretacji tzw. wyróżników pozostałości dawnego osadnictwa. W badanym terenie manifestują się one odmiennym układem różnych cech ziemi (rzeźby, gleb, wilgotności) lub wegetacji roślin, wywołanych obecnością obiektów archeologicznych pod powierzchnią gruntu. Założono, że miejsca występowania grobowców, nawet w przypadku ich całkowitego zniwelowania i pozbawienia obstaw kamiennych, powinny się dobrze odróżniać od otoczenia.

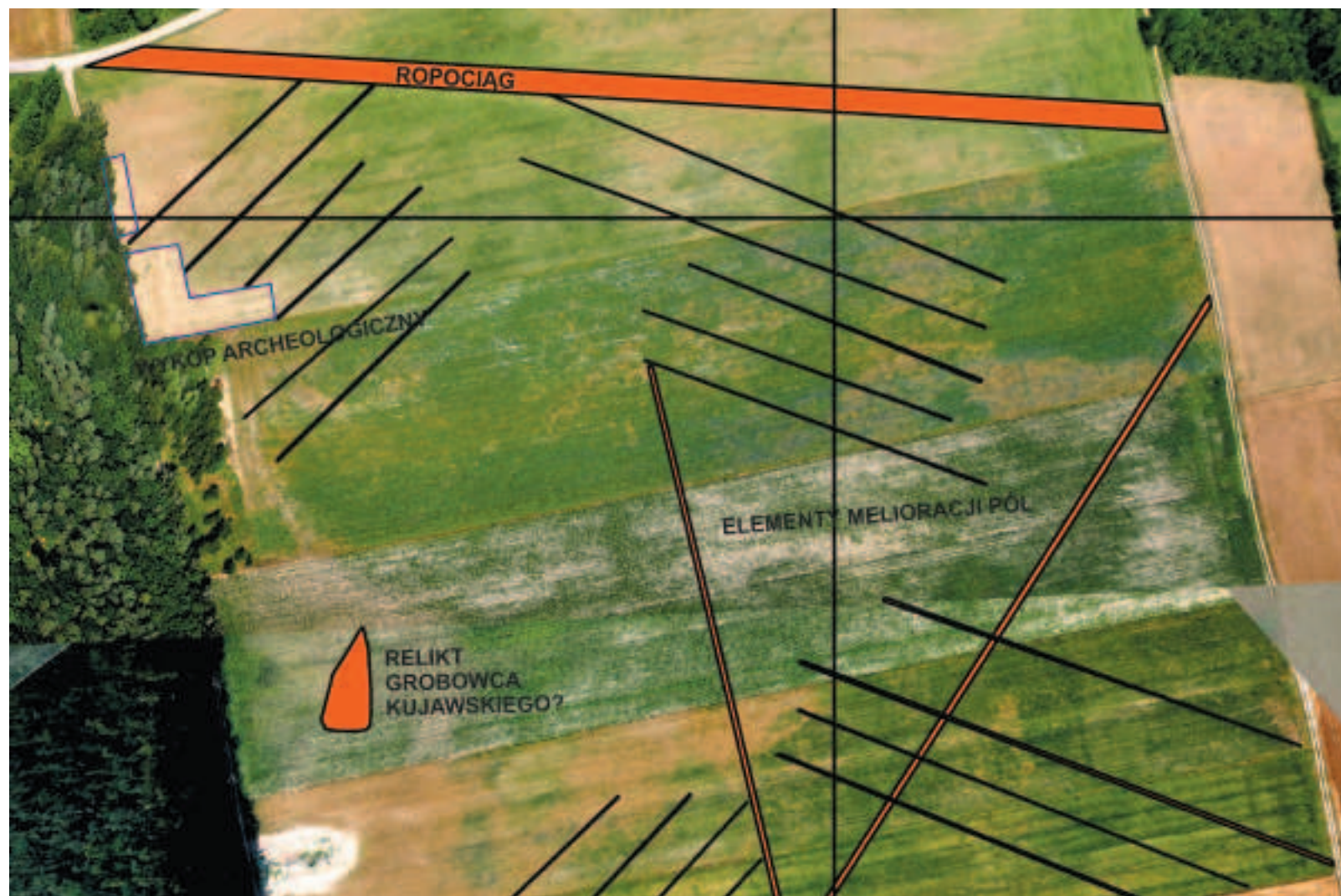
W 2013 roku, w czasie trzech przelotów, mgr Piotr Wroniecki wykonał kilkaset zdjęć pionowych i ukośnych z możliwością ich precyzyjnej lokalizacji wg współrzędnych geograficznych. Założeniem była obserwacja przede wszystkim wyróżników wegetacyjnych. Na ich podstawie przeprowadzono weryfikację danych archiwalnych dotyczących istnienia niebadanych grobowców m.in. na gruntach wsi Śmieły i Osiecz Mały. Spodziewano się również odkrycia zgrupowań obiektów archeologicznych związanych z pozostałościami osad. Wyniki nie w pełni odpowiadały oczekiwaniom. Wyróżniono jedynie ślady związane z dość prawdopodobną obecnością nieznanego wcześniej grobowca kujawskiego w pobliżu badań wykopaliskowych w Osieczu Małym. Miejsce to zostało zbadane również przy użyciu metody geofizycznej.

W następnych latach zmieniono taktykę badań archeologii lotniczej. Zrezygnowano z lotów samolotem, a do wykonywania zdjęć zastosowano dron, czyli bezzałogowy statek powietrzny o profesjonalnych parametrach lotu. Techniczne możliwości tego urządzenia pozwalają znacząco zwiększyć jakość zdjęć wykonywanych z różnych wysokości oraz w zróżnicowanych warunkach pogodowych. Ponad-

to, znacznie mniejszy koszt obsługi pozwala na zorganizowanie większej liczby nalołów o każdej porze roku. W efekcie obserwacją lotniczą objęto wszystkie obszary, gdzie – jak wiadomo z danych archiwalnych – mogły zachować się relikty megalitów. Prace prowadzone przez mgra Rafała Brzejszczaka niemal co miesiąc przynoszą kolejne sukcesy. Na podstawie analizy wielu tysięcy zdjęć sfotografowanego obszaru o powierzchni około 10 km, dotychczas precyzyjnie zlokalizowano wszystkie archiwalne zgrupowania grobowców kujawskich. Obecnie trwają prace nad ustaleniem położenia pojedynczych megalitów w Skarbanowie, Komorowie i Wólce Komorowskiej. Jako przykład nowych możliwości może posłużyć historia poszukiwań grobowca w Śmiełach. Profesor Konrad Jażdżewski w 1936 r. zanotował, że w pobliżu megalitów w Wietrzychowicach znajdował się grobowiec położony na gruntach wsi Śmieły, którego obstawę kamienną rozebrano wcześniej – prawdopodobnie w początkach XX wieku. W 1934 lub 1935 roku nasyp grobowca został zniwelowany. Profesor, znając lokalizację megalitu na podstawie rozmów z właścicielem gruntów, naniósł ją na mapę w skali 1:100 000. W 1969 r. – w czasie badań grobowców w Wietrzychowicach – w oparciu o sporządzoną przed II wojną światową dokumentację – dokonano próby jego ponownej lokalizacji. Badania sondażowe jednak nie przyniosły spodziewanego efektu. Następną próbę wykonano w 2013 r. z zastosowaniem metody geomagnetycznej. Sprawdzono obszar ok. 3 ha, jednak znów bez pozytywnego rezultatu. Ostatecznie w 2015 r., dzięki kolejnej serii zdjęć lotniczych wykonanych w lipcu, zarys poszukiwanego grobowca można było zaobserwować w rosnącym zbożu. Do tego sukcesu przyczyniła się długotrwała susza, która spowodowała wyraźne różnice we wzroście roślin. Rozłożony nasyp grobowca zatrzymywał więcej wilgoci, przez co w tym miejscu zboże lepiej rosło. Okazało się, że na zdjęciach widać również wykop z 1969 r., który został założony o kilka metrów na wschód od megalitu. Z kolei badania geomagnetyczne z 2013 r. wykonano na polu przylegającym do niego od strony północnej.

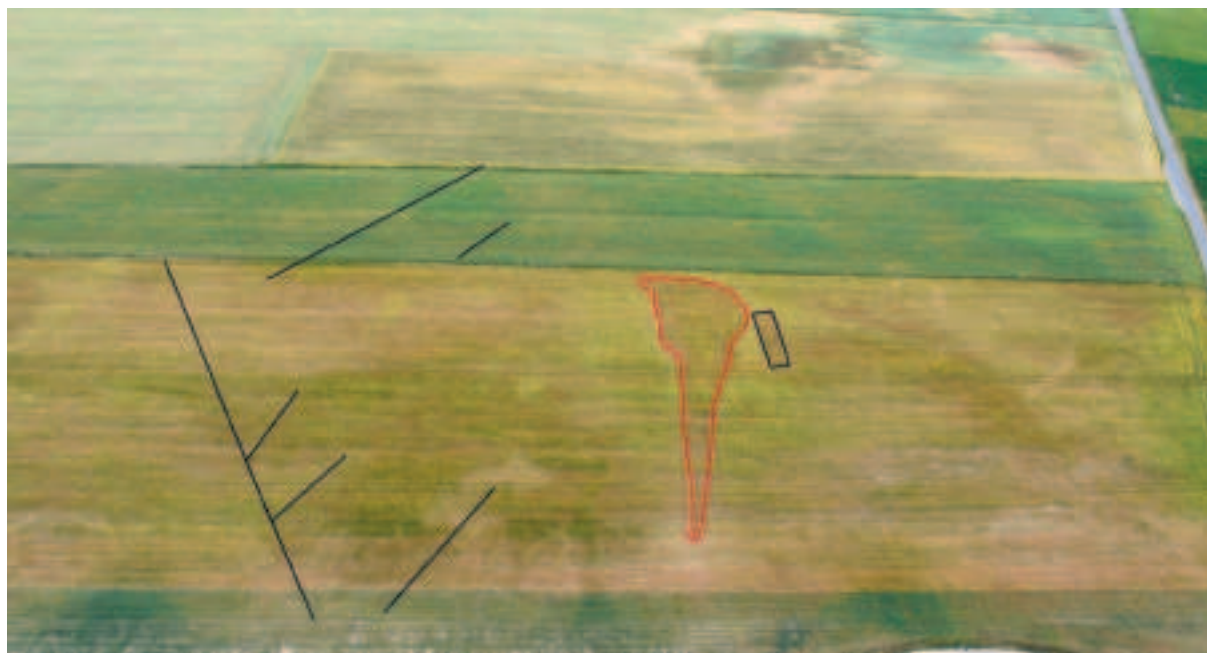
Jak już wielokrotnie wspomniano, w ramach programu „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice” do poszukiwań grobowców kujawskich zastosowano również metody geofizyczne. Całość zadania wykonała grupa specjalistów pod kierunkiem mgra Piotra Wronieckiego. W pracach użyto nowocze-

➡
Przykład interpretacji zdjęcia lot-
niczego z Osiecia Małego
—
Example of aerial photo inter-
pretation – Osiecz Mały
➡

Lokalizacja archiwalnego grobowca kujawskiego w Śmiełach na podstawie tzw. wyróżników wegetacyjnych

Location of the Kuyavian long barrow at Śmieły (previously known from the archive data) on the basis of so called indicators of vegetation

Przygotowania do pomiarów geofizycznych w Gaju

Preparation for geophysical measurements at Gaj

snego sprzętu pomiarowego, który oprócz wyników badań pozwala na precyzyjną lokalizację badanych obszarów w ramach współrzędnych geograficznych. W czasie prac zastosowano trzy metody prospekcji geofizycznej. Najczęściej wykorzystywano pomiary magnetyzmu ziemi. Na podstawie analizy jego zmienności określono prawdopodobne miejsca występowania obiektów i nawarstwień archeologicznych. Metodę magnetyczną stosowano jako podstawowy element zaplanowanych badań geofizycznych. W sumie wykorzystano ją w przypadku dziewięciu stanowisk archeologicznych, sprawdzając obszar kilkunastu hektarów. Pomiarami objęto m.in. otoczenie grobowców w Wietrzychowicach, Gaju i Lubominie oraz osadę kultury pucharów lejkowatych w Osieczu Małym.

W trzech przypadkach zastosowano również metodę elektrooporową, polegającą na pomiarze zmian oporności pozornej gruntu. Ze zgromadzonego doświadczenia wynika, że metoda ta nadaje się przede wszystkim do szczegółowego rozpoznania konkretnych obiektów archeologicznych o dużych rozmiarach i już o wstępnie określonej lokalizacji. W Lubominie, w czasie badań wykonywanych na zlecenie Wojewódzkiego Kujawsko-Pomorskiego Konserwatora Zabytków, zastosowano także metodę georadarową, dzięki której rozpoznano część megalitu położoną na polu niedostępnym dla badań wykopaliskowych.

Kolejną metodą poszukiwań zastosowaną w projekcie „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice” są badania geochemiczne. Polegają one na rejestracji chemicznych śladów działalności ludzkiej w próbkach gruntu i na tej podstawie wyznaczania stref osadnictwa pradziejowego. Całość prac geochemicznych została wykonana z zastosowaniem polowej metody oznaczania względnej zawartości fosforu w gruncie, opracowanej przez dra Wojciecha Tołoczko i prof. Piotra Kittela – zostanie ona szczegółowo przedstawiona przy okazji prezentacji badań środowiska naturalnego.

W ostatnim czasie, w ramach prezentowanego programu, rozpoczęto pewien eksperyment badawczy, polegający na połączeniu wszystkich wyżej przedstawionych metod archeologii niedestrukcyjnej z precyzyjną rejestracją materiałów zabytkowych na stanowiskach archeologicznych. Celem tak zaplanowanych prac jest rozpoznanie

wielkości, chronologii, a także elementów zagospodarowania wybranych, najciekawszych osad społeczności neolitycznych, odkrytych w czasie prowadzenia badań powierzchniowych. Na razie pierwsze prace – wykonane w Osieczu Wielkim i dotyczące osady najstarszych rolników – przyniosły bardzo zachęcające wyniki, które w znacznym stopniu mogą konkurować z efektami długotrwałych badań wykopaliskowych.

Ciekawym doświadczeniem i elementem zadania pt. „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice” było przygotowanie wystawy czasowej pt. „80 lat badań archeologicznych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”. Ekspozycję przygotowano we współpracy z Miejsko-Gminnym Ośrodkiem Kultury w Izbicy Kujawskiej, w siedzibie którego w dniu 6 września 2014 r. odbyło się jej otwarcie. Wystawie towarzyszyła sesja popularnonaukowa, omawiająca wyniki badań wykopaliskowych, oraz wycieczka do Gaju Stolarskiego, gdzie aktualnie prowadzone były prace wykopaliskowe grobowca nr 2. W czasie 3 miesięcy ekspozycję zwiedziło ponad 3000 osób, głównie mieszkańców województwa kujawsko-pomorskiego. Postery pochodzące z tej wystawy, po jej zakończeniu, zostały przekazane do Zespołu Szkół w Błennie, którego patronem jest Profesor Konrad Jażdżewski. Część informacyjna wystawy, w formie zmodyfikowanych posterów, prezentowana jest również w Parku Kulturowym Wietrzychowice jako część ścieżki dydaktycznej.

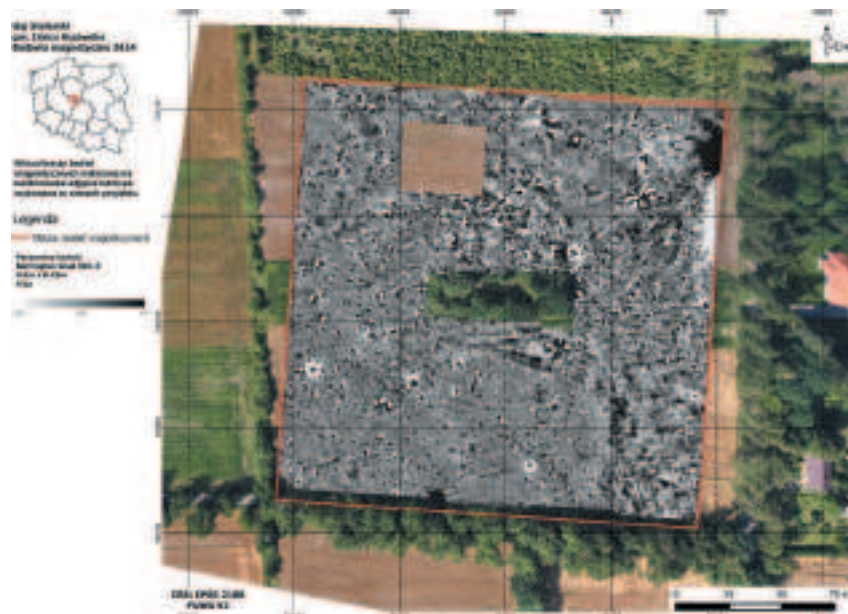
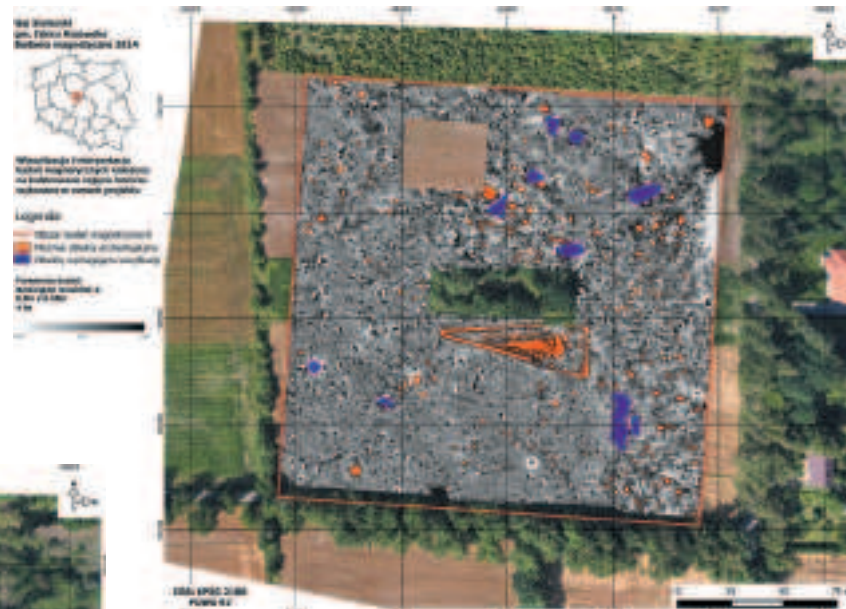
Badania geofizyczne w Gaju

Geophysical research at Gaj

Pomiary przy użyciu oporomierza Elmes ADA-05

Measurements with the Polish-made resistivity meter ADA-05 (by Elmes)

Interpretacja pomiarów magnetycznych na przykładzie badań w Gaju

Interpretation of magnetic measurements – example from the research at Gaj

Wyniki pomiarów magnetycznych w Gaju przedstawione w odcieniach szarości

Results of magnetic measurements at Gaj presented in the shades of gray

Precyzyjna lokalizacja zabytków z użyciem sprzętu
geodezyjnego w Osieczu Wielkim

Precise location of archaeological artefacts at
Osiecz Wielki with the use of surveying equipment

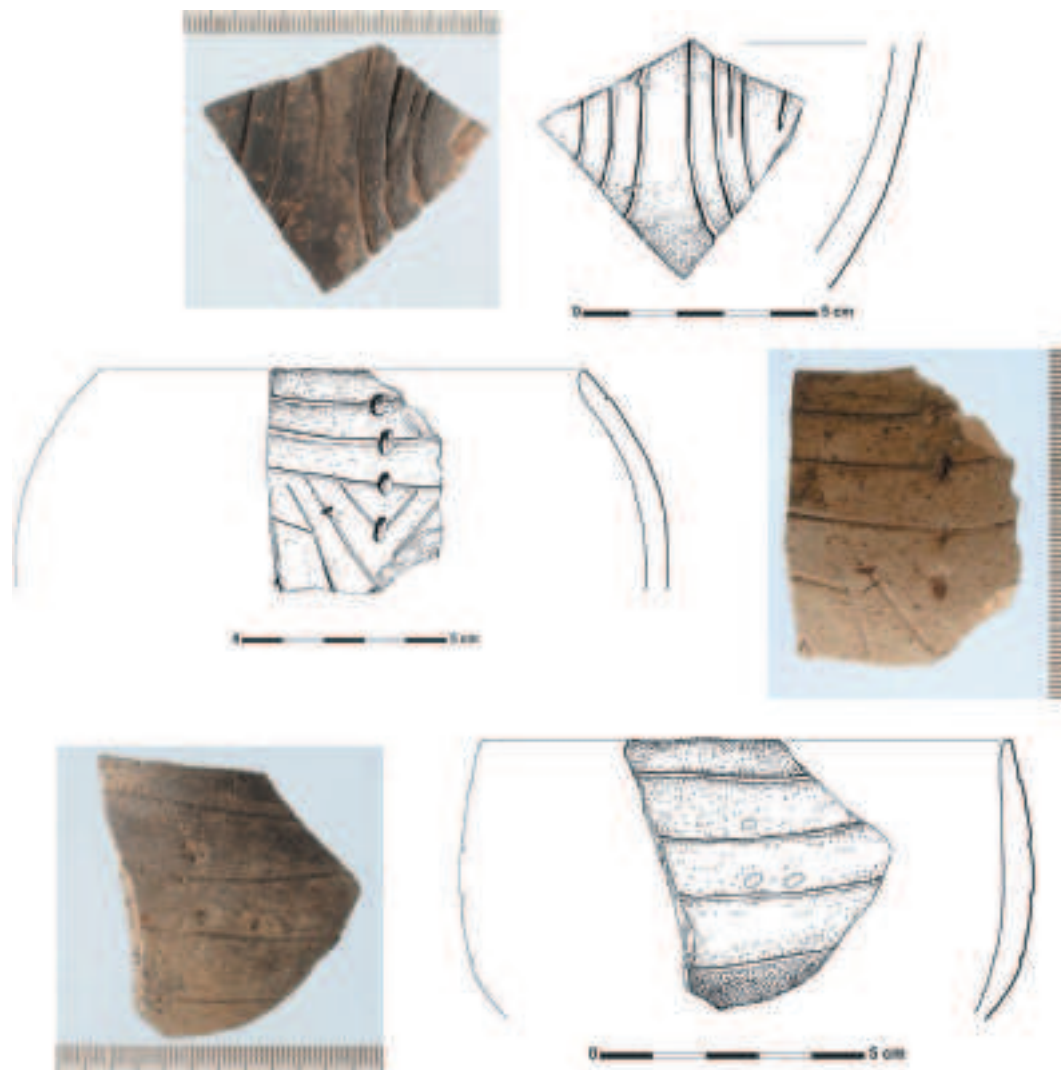

Precyzyjna lokalizacja zabytków z użyciem sprzętu
geodezyjnego w Pawłównku

Precise location of archaeological artefacts at Paw-
lówek with the use of surveying equipment

Fragmenty naczyń kultury ceramiki
wstęgowej rytej z Osieca Wielkiego

Vessel sherds of the Linear Pottery
Culture from Osiecz Wielki

Uczestnicy wystawy pt. „80 lat badań archeologicznych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”, Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Izbicy Kujawskiej, 2014 r.

Participants of exhibition „80 years of archaeological research in the region of Wietrzychowice Culture Park”, Urban-Rural Culture Centre at Izbica Kujawska, 2014

Wystawa „80 lat badań archeologicznych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”, Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Izbicy Kujawskiej 2014 r.

Exhibition „80 years of archaeological research in the region of Wietrzychowice Culture Park”, Urban-Rural Culture Centre at Izbica Kujawska, 2014

Wystawa posterów prezentujących historię badań archeologicznych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice

Exhibition of the posters presenting the history of archaeological research in the vicinity of Wietrzychowice Culture Park

Uczestnicy „Spotkania z archeologią”, Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Izbicy Kujawskiej, 2014 r.

Participants of the event „Meetings with archaeology”, Urban-Rural Culture Centre at Izbica Kujawska, 2014

Badania środowiska naturalnego

Czwartym, bardzo ważnym tematem badań prowadzonych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice jest kompleksowe rozpoznanie środowiska naturalnego i jego przemian w okresie ostatnich 12 tys. lat. Wykonane prace i uzyskane wyniki szczegółowo zostaną przedstawione przez prof. Piotra Kittela w osobnym rozdziale. Elementem archeologicznym tych badań są wykopy badane metodą „na mokro”, czyli takie, które zakładane są w miejscach występowania osadów biogenicznych powstałych w środowisku wodnym. Przez ostatnie cztery sezony takie prace były prowadzone w strefie brzegowej jeziora Karaśnia i w dawnym zbiorniku wodnym w Osieczu Małym, w bezpośrednim sąsiedztwie osad kultury pucharów lejkowatych. Takie umiejscowienie wykopów spowodowane było m.in. nadzieją odkrycia zabytków wykonanych z surowców organicznych, bardzo rzadko spotykanych w przypadku badań osad o podłożu piaszczystym. Wykopy w całości zostały wyeksplorowane metodami archeologicznymi, z przesiewaniem lub płukaniem wszystkich osadów. Przyniosły one bardzo ciekawe wyniki i interesujące zabytki, które z pewnością będą podstawą wielu analiz dotyczących środowiska naturalnego i gospodarki człowieka.

To jeszcze nie koniec

Badania archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice jeszcze trwają. Przed nami kolejny sezon prac i kolejne odkrycia. Jednak ogromne ilości odkrytych zabytków, pobranych prób i pozyskanych informacji skłaniają do zakończenia badań terenowych. Czas na kompleksowe zabezpieczenie i opracowanie zbiorów, wykonanie wielu specjalistycznych analiz i zaproszenie do współpracy przedstawicieli kolejnych dyscyplin naukowych. Może za kilka lat, po zakończeniu opracowania, będzie znów okazja do opowiadania kolejnych historii o grobowcach kujawskich w Wietrzychowicach i kulturze pucharów lejkowatych.

Widok wykopu archeologiczno-przyrodniczego w Śmiełach

Archaeological-environmental trench on the bank of Karaśnia lake at Śmieły

Śmieli, fragment narzędzia drewnianego odkryty w warstwie datowanej na IX-VIII tys. p.n.e.

Śmieli, fragment of a timber tool, probably from the Mesolithic (9 000 – 6 000 BC)

Śmieli, narzędzie wykonane z żuchwy bobra

Śmieli, a tool made of a beaver mandible

Śmieli, pływaki do sieci wykonane z kory, prawdopodobnie z okresu wczesnego średniowiecza

Śmieli, floats for a fishing net made of cork from the Early Medieval period

W prezentowanych badaniach uczestniczyli m.in.: dr Piotr Papiernik (kierujący badaniami), dr Dominik Płaza, mgr Waldemar Stasiak i mgr Elżbieta Górka z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi; mgr Rafał Brzejszczak, mgr Joanna Wicha (od 2015 r. współprowadząca badania terenowe) i mgr Anna Wybrzak reprezentujący Fundację Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego; dr hab. Piotr Kittel, prof. UŁ (kierujący badaniami środowiska naturalnego) i prof. dr hab. Małgorza Roman z Katedry Geomorfologii i Paleogeografii oraz dr Wojciech Tołoczko z Katedry Geografii Fizycznej Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, dr Sebastian Tyszkowski z Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk; mgr Piotr Wroniecki (kierujący badaniami geofizycznymi) oraz Marcel Bartzak, Martyna Czapłarska, Konrad Kempa, Maciej Kopczyński, Bartosz Kubiak, Weronika Janowska, Mateusz Mazurkiewicz, Alicja Michalak, Ziemowit Szadkowski, Dominika Węclewska, Lidia Wójtewicz, Piotr Zwierzchowski – studenci i absolwenci archeologii. Wolontariuszkami badań w latach 2012 – 2015 były: Oliwia i Kornelia Bąk, Anna i Joanna Wąsik oraz Martyna i Weronika Sobieraj – członkinie grupy historyczno-rekonstrukcyjnej z Izbicy Kujawskiej.

Główny ciężar finansowania badań ponosi Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego, przy wydatnym udziale Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Prace prowadzone są przy współpracy z Miejsko-Gminnym Ośrodkiem Kultury w Izbicy Kujawskiej. W latach 2015 – 2016 badania terenowe były wspierane przez Powiatowy Urząd Pracy we Włocławku w ramach realizacji programu specjalnego „Odkrywcy I” i „Odkrywcy II”.

Śmieli, grocik drewniany odkryty w warstwie z młodszej epoki kamienia

Śmieli, timber arrow head, probably from the Neolithic Period

Śmieli, narzędzie wykonane z poroża sarny odkryte w warstwie z młodszej epoki kamienia

Śmieli, a tool made of a roe deer antler, probably from the Neolithic Period

W SŁUŻBIE IDEI POWOŁANIA „WIECZYSTEGO REZERWATU ARCHEOLOGICZNEGO”

Idea prof. Konrada Jażdżewskiego powołania „wieczystego rezerwatu prehistorycznego”, chroniącego grobowce kujawskie, została podjęta po raz kolejny w 2006 roku. W tym czasie z inicjatywy Adama Myrty, dyrektora Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej, został ustanowiony uchwałą Rady Gminy i Miasta Izbica Kujawska park kulturowy. Obejmuje on zgrupowanie pięciu grobowców kujawskich w Wietrzychowicach i jeden obiekt w miejscowości Gaj, a jego pełna nazwa brzmi: „Park Kulturowy Wietrzychowice w Wietrzychowicach i Gaju, gmina Izbica Kujawska”. Ten niewątpliwый sukces został poprzedzony wieloletnimi przygotowaniami oraz wykorzystaniem nowych możliwości, jakie wprowadziła ustawa o ochronie i opiece nad zabytkami z 2003 roku. W pomoc merytoryczną w tworzenie parku kulturowego zaangażowało się również Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi w osobach prof. Ryszarda Grygiela, dyrektora Muzeum, oraz mgr Ewy Niesiołowskiej-Śreniowskiej, wieloletniej kierowniczki Zespołu Działów Archeologicznych.

Dzięki osobistemu zaangażowaniu twórców Parku Kulturowego Wietrzychowice, którego instytucją zarządzającą jest Miejsko-Gminny Ośrodek Kultury w Izbicy Kujawskiej, grobowce otoczono wszechstronną opieką. W pierwszej kolejności uporządkowano teren oraz przywrócono właściwy stan i wygląd megalitom. Następnie wykonano ścieżkę dydaktyczną z rozbudowaną stroną informacyjną, przygotowaną również w wersji angielskojęzycznej. Oznakowano także drogi dojazdowe, ustawiając kierunkowskazy i plansze reklamowe.

Wielką pracę włożono w promocję i działania edukacyjne, organizując cykliczny festyn archeologiczny „Wehikuł Czasu” oraz wydając przewodnik *W krainie polskich piramid. Park Kulturowy Wietrzychowice*, a także szereg mniejszych wydawnictw okolicznościowych. Zadbano również o informacje dostępne w mediach elektronicznych. W ramach działań Parku Kulturowego Wietrzychowice organizowane są

Otwarcie Parku Kulturowego Wietrzychowice w 2006 r.

The opening of Wietrzychowice Culture Park in 2006

➔
Element archeologiczno-przyrod-
niczej ścieżki dydaktycznej

Fragment of archaeological-envi-
ronmental educational trail

Wystawa poświęcona kulturze pucharów lejkowa-
tych przygotowana w związku z otwarciem Parku
Kulturowego Wietrzychowice

Exhibition of the Funnel Beaker Culture prepared
in connection with the opening of Wietrzycho-
wice Culture Park.

Tablica informacyjna w Parku
Kulturowym Wietrzychowice

Information-board at Wietrzy-
chowice Culture Park

liczne spotkania popularnonaukowe dotyczące epoki kamienia, również z udziałem gości i prelegentów zagranicznych. W latach 2010 – 2012 przygotowano Plan Ochrony Parku Kulturowego Wietrzychowice, który reguluje podstawowe kwestie dotyczące ochrony zabytków i ich otoczenia znajdującego się w granicach parku, a także w strefie ochronnej, w tzw. otulinie. Ponadto, zapleczem technicznym i organizacyjnym, a przede wszystkim wielką życzliwością, wspierane są badania archeologiczne prowadzone w rejonie Wietrzychowic.

Twórcy Parku swoim doświadczeniem i zaangażowaniem wspomagają już podobne inicjatywy, w tym szczególnie dotyczące utworzenia i działalności bratniego Parku Kulturowego Sarnowo, wydając m.in. II część przewodnika *W krainie polskich piramid*, która została poświęcona megalitom znad Zgłowiączki.

W działaniach edukacyjnych szczególnie ważny jest festyn „Wehikuł Czasu”, organizowany od 2008 r. w ramach obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa. Festyn cieszy się bardzo dużym powodzeniem; w czasie jednego dnia – z reguły pierwszej niedzieli września – teren Parku zwiedza kilka tysięcy osób. W tym czasie przez rekonstruktorów prezentowane są elementy życia codziennego ludności z młodszej epoki kamienia. Możemy wtedy naocznie przekonać się, jak niegdyś budowano chaty o ścianach z plecionki, ręcznie lepią naczynia gliniane, przygotowują narzędzia krzemienne, smołę drzewną czy też mielono zboże na mąkę. W czasie festynu istnieje możliwość samodzielnego wykonywania niektórych prac, co szczególnie cieszy dzieci i młodzież. Zawsze można też zaopatrzyć się w pamiątkowe repliki prądziejowych narzędzi i naczyń.

W działania związane z Parkiem Kulturowym Wietrzychowice włączyła się grupa historyczno-rekonstrukcyjna skupiająca przede wszystkim młodzież z Izbicy Kujawskiej. Grupa ta wyspecjalizowała się w archeologii doświadczalnej. Przygotowuje np. ciekawe prezentacje życia codziennego ludności kultury pucharów lejkowatych podczas „Wehikułu Czasu”, pomagając jednocześnie w wielu kwestiach organizacyjnych.

Dzięki staraniom społeczności Izbicy Kujawskiej, a szczególnie osobistemu zaangażowaniu twórców Parku Kulturowego Wietrzychowice oraz środowiska naukowego, grobowce mają dziś właściwą opiekę. Są też coraz bardziej znane, zarówno w Pol-

Festyn „Wehikuł czasu”, prezentacja elementów życia codziennego z czasów epoki kamienia

“Time Machine” fete, presentations of elements of everyday life in the Neolithic

sce, jak i w Europie. W najbliższym czasie planowane jest podjęcie odpowiednich kroków zmierzających do uczynienia z grobowców kujawskich Pomnika Historii. Status ten przyznawany jest tylko zabytkom nieruchomym o wyjątkowej wartości historycznej i naukowej, które dodatkowo są utrwalone w powszechnej świadomości, oraz mają duże znaczenie dla dziedzictwa kulturalnego Polski.

Realizacja idei Parku Kulturowego Wietrzychowice jako formy ochrony i promocji dziedzictwa kulturowego szybko znalazła społeczne uznanie, czego dowodem są liczne wyróżnienia i nagrody przyznawane twórcom Parku. Za zaangażowanie i efekty pracy w ramach projektu „Na europejskim szlaku megalitów” jego autor – Adam Myrta – otrzymał nagrodę Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego w dziedzinie kultury w 2012 r. Wcześniej za ratowanie grobowców kujawskich i stworzenie Parku Kulturowego Wietrzychowice, nagrodą Profesora Konrada Jażdżewskiego, ustanowioną przez Fundację Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego, uhonorowani zostali Adam Myrta i Barbara Lewandowska.

Wielkim wyzwaniem i przyszłością dla Parku Kulturowego Wietrzychowice jest realizacja autorskiego projektu opracowanego przez Adama Myrtę pt. „Na europejskim szlaku megalitów”. Pierwszy krok etapu – „W krainie polskich piramid” – zakładający powołanie parku kulturowego, dokonał się już w 2006 r. W następnej kolejności wspomniany projekt przewiduje powstanie wyspecjalizowanego Muzeum Kultury Pucharów Lejkowatych, skansenu archeologicznego – w formie „żywej rekonstrukcji” osady kultury pucharów lejkowatych oraz rekonstrukcji wybranych megalitów z terenu Europy wykonanych w zmniejszonej skali. Interesującym zamierzeniem jest też „Aleja Profesora Konrada Jażdżewskiego i Stanisława Madajskiego” – zasłużonych dla neolitu kujawskiego – która ma być hołdem dla wybitnych badaczy grobowców kujawskich.

Tak przygotowane Wietrzychowice, w zamyśle Adama Myrty, mają stać się ważnym elementem polskiej edukacji i turystyki archeologicznej, powszechnie znanym miejscem „na europejskim szlaku megalitów”.

Lekcja ręcznego lepienia naczyń z gliny

Classes in clay vessel moulding

Żarno do mielenia zboża na mąkę, rekonstrukcja
Quern for grinding corn, reconstruction

Nóż krzemienny, rekonstrukcja
Flint knife, reconstruction

Festyn „Wehikuł Czasu”, prezentacja elementów
życia codziennego z czasów epoki kamienia
“Time Machine” fête, presentations of elements
of everyday life in the Neolithic

Podziękowania

Przygotowanie wydawnictwa i konferencji poświęconej Parkowi Kulturowemu Wietrzychowice jest dla nas – członków ekspedycji wykopaliskowej – formą podziękowania dla społeczności Izbicy Kujawskiej za wielką pomoc i wsparcie jakie otrzymaliśmy w czasie ostatnich 8 lat.

Najwięcej zawdzięczamy współpracy z Miejsko-Gminnym Ośrodkiem Kultury w Izbicy Kujawskiej. Dzięki życzliwości i osobistemu zaangażowaniu Pana Adama Myrty i Pani Barbary Lewandowskiej w Izbicy znaleźliśmy wspaniałe miejsce do pracy i wszelką pomoc organizacyjną i techniczną.

Wolontariuszki badań archeologicznych i członkinie grupy historyczno-rekonstrukcyjnej z Izbicy Kujawskiej przy pracy

Volunteers of archaeological research and re-enactors (members of historical re-enactment group) from Izbica Kujawska at work.

Ekspedycja archeologiczna w Osie-
czu Małym w 2013 r.

Archaeological expedition team at
Osiecz Mały, 2013

Bardzo ważna dla powodzenia całego programu badań była pomoc Powiatowego Urzędu Pracy we Włocławku, udzielona w czasie realizacji programu specjalnego „Odkrywcy I” i „Odkrywcy II”. Szczególnie ciepło wspominamy współpracę z Panem Romanem Torzewskim oraz Panią Anną Jackowską i Panem Jarosławem Tomaszewskim.

Wielką i niezwykle miłą niespodzianką jest możliwość współpracy z grupą wolontariuszek: Oliwią i Kornelią Bąk, Anną i Joanną Wąsik oraz Martą i Weroniką Sobieraj, które perfekcyjnie zajęły się wstępną konserwacją i inwentaryzacją materiałów zabytkowych z badań wykopaliskowych.

Pragniemy serdecznie podziękować Panom: Rafałowi Pawłowskiemu, Andrzejowi Wojasińskiemu, Bogdanowi Kubackiemu, Czesławowi Nowakowskiemu, Krystianowi Frankowskiemu oraz Jarosławowi Gołasińskiemu z rodziną, a także Januszowi Andrzejewskiemu z rodziną, za nieodpłatną zgodę na prowadzenie prac sondażowych na ich gruntach.

Wiele zawdzięczamy współpracy z Lasami Państwowymi, Nadleśnictwem Koło, a szczególnie z Panem nadleśniczym Mirosławem Macherskim i Panem leśniczym Albinem Rudniakiem.

Wielką pomoc organizacyjną otrzymaliśmy również od jednostek Ochotniczej Straży Pożarnej w Izbicy Kujawskiej, w Błennie i w Wietrzychowicach oraz od firmy Pana Grzegorza Jakubowskiego „Ruszt-Bud” z Izbicy Kujawskiej.

Szczególne wyrazy wdzięczności za bezinteresowną pomoc i rozwiązanie wielu naszych problemów podczas badań wykopaliskowych w Gaju pragniemy przekazać Panu Eugeniuszowi Kałużnemu. Podziękowania kierujemy również do Pana Łukasza Myrty – za opiekę nad naszym sprzętem wykopaliskowym.

Słowa uznania należą się mieszkańcom Izbicy Kujawskiej i jej okolic, którzy pracowali „na wykopkach” przez te wszystkie lata. Należy podkreślić, że wielu z nich było prawdziwymi pasjonatami wykonującymi bardzo trudne i odpowiedzialne zadania, wymagające dużej cierpliwości i dokładności w pracy. Wśród pracowników pragniemy wyróżnić najwytrwalszych Panów: Jacka Krynickiego, Zbigniewa Lewandowskiego, Zenona Lewandowskiego, Bogusława Modrzejewskiego, Jana Olszewskiego, Romana Sadowskiego, Dariusza Ujazdowskiego oraz Andrzeja Wojasińskiego. Ich osobiste zaangażowanie i sympatia, jaką nam okazywali, sprawiły, że prace mogły być prowadzone w niemal rodzinnej atmosferze.

Logo Parku Kulturowego Wietrzychowice

The logo of Wietrzychowice Culture Park

**BADANIA Z ZAKRESU
ARCHEOLOGII ŚRODOWISKOWEJ
W REJONIE PARKU KULTUROWEGO
WIETRZYCHOWICE**

PIOTR KITTEL

WPROWADZENIE

Człowiek od początku rozwoju kultury oddziałuje na elementy środowiska geograficznego (np. ukształtowanie terenu, warunki klimatyczne, wodę, faunę, florę) poprzez aktywność osadniczo-gospodarczą. Taki wpływ na otaczającą nas przyrodę nazywany jest antropopresją. Zmiany wywoływane przez antropopresję wpływają na naturalną ewolucję elementów środowiska naturalnego, nierzadko powodując niekorzystne zmiany, także dla samego człowieka. Bardzo trudne jest oddzielenie czynników ludzkich (antropogenicznych) od naturalnych, odpowiedzialnych za zmiany zachodzące w przyrodzie. Stąd niezwykle ważna poznawczo jest ścisła koordynacja badań nad zapisem i rekonstrukcją antropopresji z badaniami nad przeszłością człowieka, tj. wynikami badań archeologicznych i historycznych. Poznanie relacji człowiek-środowisko zachodzących w przeszłości, a także ich skutków pozwala lepiej zrozumieć procesy współcześnie występujące oraz prognozować ich następstwa. Należy podkreślić, że związki między działalnością ludzką a otaczającym środowiskiem są dwustronne, tzn. że elementy przyrody tworzą warunki i podstawy do osiedlania się człowieka, a równocześnie aktywność osadnicza i gospodarcza grup ludzkich powoduje reakcję i zmiany antropogeniczne elementów środowiska geograficznego. Na przestrzeni dziejów oddziaływanie to ewoluuje, a zatem w różnych okresach zmienia się jego natężenie i charakter.

Na pograniczu nauk zajmujących się przeszłością człowieka oraz szeroko rozumianych dyscyplin przyrodniczych, w tym nauk biologicznych i nauk o Ziemi, rozwinęła się samodzielna dyscyplina zwana archeologią środowiskową. W jej obrębie funkcjonują dwa zasadnicze nurty, na które składają się bioarcheologia i geoarcheologia. Bioarcheologia bada ożywione elementy przyrody, to jest szczątki organiczne, zarówno ludzkie, zwierzęce jak i roślinne. Geoarcheologia zajmuje się relacją człowieka (społeczności ludzkich) i jego wytworów z nieożywionymi elementami środowiska geograficznego, takimi jak: powierzchniowa budowa geologiczna, ukształtowanie terenu, pokrywa glebowa, hydrosfera i warunki klimatyczne. Należy jednak podkreślić,

że materiały do takich badań muszą być pozyskiwane w trakcie archeologicznych prac wykopaliskowych, to znaczy posiadać kontekst archeologiczny.

Istotnym i pierwszorzędnym etapem studiów geoarcheologicznych jest rozpoznanie podłoża geologicznego oraz ukształtowania terenu zajętego przez stanowisko archeologiczne, na którym w przeszłości osiedlali się ludzie. Kolejnym etapem jest rekonstrukcja pierwotnego, z punktu widzenia osadnictwa, ukształtowania terenu oraz powierzchniowej budowy geologicznej, a także sieci hydrologicznej czy pokrywy glebowej. Studia geoarcheologiczne obejmują również badania wpływu elementów środowiska na uwarunkowania aktywności osadniczo-gospodarczej dawnych społeczności, a więc walorów i barier środowiskowych. Zajmują się one ponadto wpływem działalności człowieka na przeobrażenia krajobrazu.

W ostatnich latach (od 2011 r.) w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice prowadzone są badania z zakresu geoarcheologii, z czasem planowane jest ich rozszerzenie, także o zagadnienia bioarcheologiczne. Projekt ten realizowany jest w ścisłej kooperacji z badaniami archeologicznymi. Prace terenowe podejmowane są w trakcie prowadzenia wykopalisk archeologicznych, także w obrębie wykopów „na mokro” lub odkrywek geologicznych, eksplorowanych metodami archeologicznymi. Zasadniczym celem projektu badań przyrodniczych w otoczeniu Parku Kulturowego Wietrzychowice jest możliwie szczegółowe opracowanie charakterystyki geologicznej i geomorfologicznej oraz rekonstrukcji paleoekologicznych, czyli zmierzających do odtworzenia dawnego środowiska.

BUDOWA GEOLOGICZNA I GEOMORFOLOGIA OBSZARU

Rejon Izbicy Kujawskiej i Wietrzychowic położony jest w południowo-wschodniej części młodoglacjalnego Pojezierza Kujawskiego. Jest to obszar, którego budowa geologiczna i ukształtowanie terenu w znacznej mierze uformowane zostały podczas

➔
Badania geologiczne w rejonie Osieczka Małego

Geological research in the area of Osiecz Mały

➔
Pobieranie monolitu osadów ze ściany wykopu archeologicznego w Osieczu Małym

Collecting of the monolith of sediments from the wall of the archaeological trench at Osiecz Mały

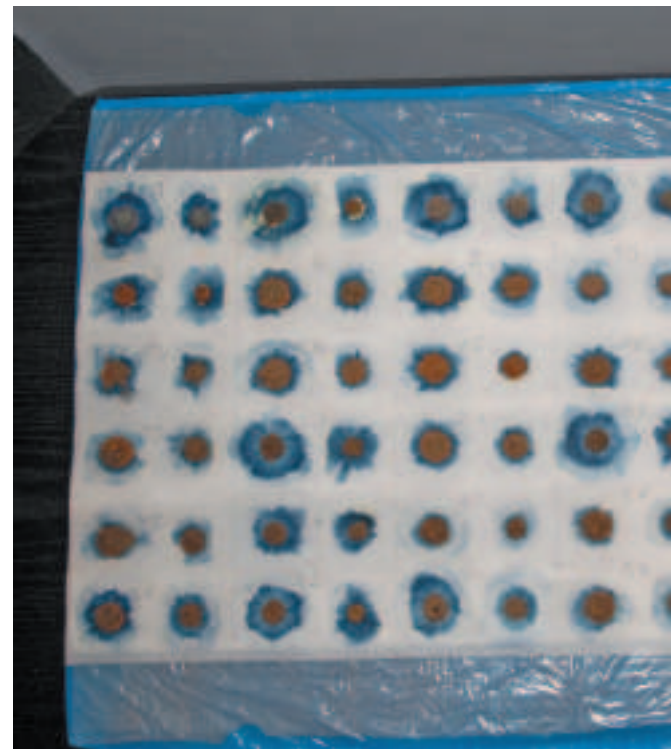
Pobieranie próbek do badań geochemicznych w Wietrzychowicach
Sampling of sediments for geochemical analysis at Wietrzychowice

ostatniego zlodowacenia ziem polskich, zwanego lądolodem wistły, które miało miejsce na Kujawach około 20 – 18 tys. lat temu.

Wyraźnie rysującą się w rzeźbie terenu formą geomorfologiczną są: wał Izbicy Kujawskiej i dalej na wschodzie Pagórki Chodeckie. Współczesną powierzchnią sieć hydrologiczną tworzy kilka większych jezior (Brdowskie, Długie, Chotelskie i Karaśnia) oraz niezbyt gęsta sieć niewielkich cieków z Notecią, Sarnówką i ciekiem bez nazwy płynącym przez Osiecz Mały.

Szczegółowe obserwacje powierzchniowej budowy geologicznej podłoża i ukształtowania terenu otoczenia stanowisk archeologicznych w Wietrzychowicach i Osieczu Małym przeprowadzono po raz pierwszy w 2007 r. i ponownie w 2011 r. Dane te zostały uzyskane w oparciu o serię sondowań przy użyciu ręcznej sondy geologicznej (zwanej potocznie świdrem geologicznym). Ogółem w otoczeniu stanowisk w Wietrzychowicach i Osieczu Małym wykonanych zostało 91 wierceń o głębokościach od 1,0 do 4,5 m. W 2013 r. analizom takim poddano obszar lasu wietrzychowickiego o powierzchni ok. 30 ha, na którym zrobiono 1512 sondowań do głębokości około 1 m.

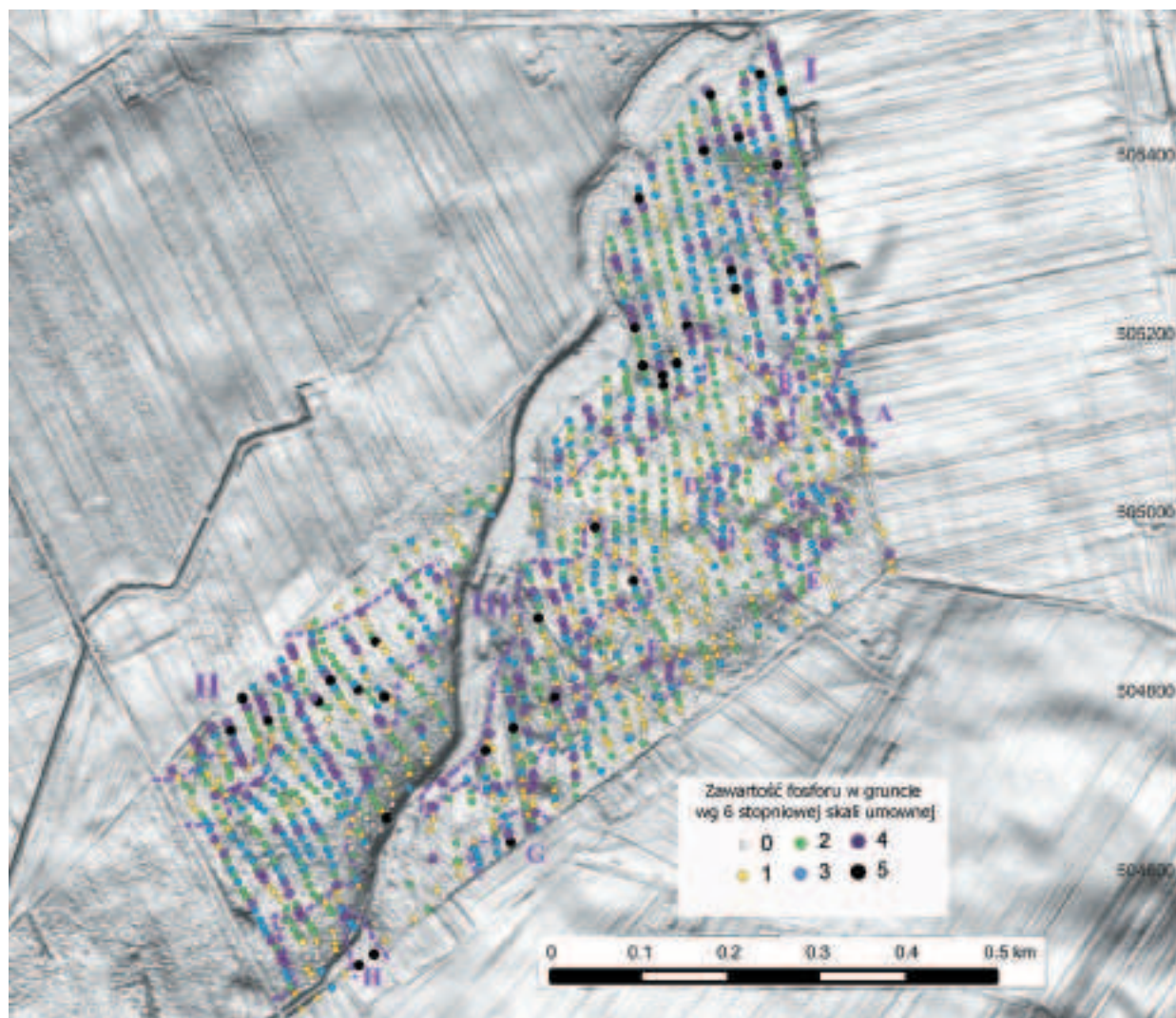
Oś obszaru Parku Kulturowego Wietrzychowice stanowi wąska rynna subglacialna (polodowcowa) o długości około 2 km oraz szerokości 70 – 120 m. Szerokość jej dna dochodzi do 100 m, położone jest na wysokości bezwzględnej 114,5 – 115,5 m n.p.m. i w większej części zajęte jest przez równiny akumulacji biogenicznej, a także niewielkie, zarastające sztuczne zbiorniki. Rynnę odwadniają cieki, a właściwie sztuczne rowy melioracyjne skierowane na północ i na południe. Równina polodowcowa w rejonie Parku Kulturowego wznosi się na 116 – 125 m n.p.m. i jednocześnie jest słabo nachylona ku zachodowi. W sąsiedztwie badanego terenu występują gliniaste wysoczyzny morenowe, a strefę bezpośrednio przylegającą do rynny tworzy równina wodnolodowcowa. Równina polodowcowa w najbliższym otoczeniu i w podłożu grobowców zbudowana jest z wodnolodowcowych piasków ze żwirem i głazami. Utwory te tworzą zwartą pokrywę o miąższości od 0,5 do 3,0 m i spoczywają na glinie lodowcowej.

Wyniki badań geochemicznych w Wietrzychowicach

Results of geochemical analysis at Wietrzychowice.

PROSPEKCJA GEOCHEMICZNA

Prospekcja geochemiczna polega na badaniu zawartości fosforu w gruncie, którego stężenie ma związek z istnieniem w przeszłości osadnictwa na danym terenie. Ludzie, zamieszkując dany obszar, dostarczają do gleby różnych pierwiastków (węgla, azotu, fosforu), których źródła znajdują się w odpadkach i odchodach, zarówno ludzkich jak i zwierzęcych. Metoda ta służy do określania zasięgu stanowisk, a także pomaga ustalić funkcję poszczególnych stref zasiedlenia osiedli.

W 2013 r. teren Parku Kulturowego Wietrzychowice poddano badaniom geochemicznym, w trakcie, których pobrano i poddano analizom 1512 próbek ziemi z głębokości ok. 1 m. Udokumentowano w ten sposób trzy obszary o podwyższonej zawartości fosforu w gruncie. Najrozleglejszy z nich położony jest w bezpośrednim sąsiedztwie osady ludności kultury pucharów lejkowatych w Osieczu Małym, co wskazuje na znajdującą się w tym miejscu kontynuację osiedla pradziejowego. Drugie skupienie stwierdzono po północno-zachodniej stronie rynny subglacjalnej. Charakter rozprzestrzenienia wysokiej zawartości fosforu w gruncie wskazuje, że i w tym przypadku mamy do czynienia z geochemicznym zapisem reliktyw osadnictwa. Dodatkowym argumentem jest tutaj stwierdzone wierceniami występowanie warstwy kulturowej z węglami drzewnymi i fragmentami zabytków. Trzecie skupienie zarysowało się w części centralnej badanego obszaru, w bezpośrednim sąsiedztwie grobowców megalitycznych.

Uzyskane wyniki oznaczenia zawartości fosforu w gruncie metodą polową, dobrze korespondują z wynikami dotychczasowego rozpoznania archeologicznego badanego obszaru. Jednocześnie dają one podstawy do zarysowania zasięgów znanych stanowisk archeologicznych i wskazania potencjalnych miejsc istnienia dalszych reliktyw dawnego osadnictwa.

Widok wykopu archeologiczno-przyrodniczego w Śmiełach (st. 3)

A view of the archaeological-environmental trench at Śmieły (site 3)

OSADY BIOGENICZNE

Widok wykopu archeologiczno-przyrodniczego w Śmiełach (st. 9)

A view of the archaeological-environmental trench at Śmiełach (site 9)

Bardzo istotnym celem przeprowadzonych badań było udokumentowanie w otoczeniu Parku Kulturowego Wietrzychowice występowania osadów organogenicznych, czyli akumulowanych w jeziorach i na mokradłach. Osady jeziorno-torfowiskowe stanowią bowiem geologiczne archiwum przeobrażeń środowiska w przeszłości. Można z nich także odczytać informacje dotyczące sposobów wykorzystywania środowiska przez dawne społeczności. Badaniami takimi zajmują się specjaliści bioarcheologii.

Przy wschodnim krańcu Jeziora Karaśnia, w dnie szerokiej rynny subglacialnej, zarejestrowano występowanie osadów geologicznych powstających na bagnach (torf) oraz w jeziorach (gytia). Utwory te są efektem akumulacji szczątków pochodzących z obumarłych organizmów żywych, głównie roślin, dlatego nazywane są osadami organogenicznymi. Największa ich miąższość po wschodniej stronie Jeziora Karaśnia osiągnęła 1,7 m. Przy północno-wschodnim wysokim brzegu jeziora, w rejonie stanowiska archeologicznego nr 3 w Śmiełach, zarejestrowano przede wszystkim osady jeziorne. Dalej na północny-zachód, na obszarze stanowiska nr 9 w Śmiełach, stwierdzono utwory jeziorno-torfowiskowe, których miąższość przekracza 4,5 m. Istnieje tam kopalna (niewidoczna na współczesnej powierzchni terenu) zatoka jeziora, która uległa przekształceniu w mokradło, a następnie przykryta została osadami stokowymi, w tym współczesną warstwą orną.

W obrębie rynny polodowcowej, na obszarze Parku Kulturowego Wietrzychowice, wykonano w latach 2007 i 2011 siedem ciągów wierceń przecinających poprzecznie dno rynny. W 2007 r. rozpoznanie przeprowadzono w bezpośrednim sąsiedztwie grobowców megalitycznych. Największą miąższość utworów jeziorno-torfowiskowych określono na 2,15 m. Wystąpiło tam około 1,2 m torfów podścielonych przez gytie. W innych odcinkach rynny stwierdzono występowanie torfów, gytii i kredy jeziornej o ogólnej miąższości nie przekraczającej maksymalnie 1,7 m. Dwa ciągi wierceń wykonane w 2011 r. poprowadzone zostały w rejonie stanowiska Osiecz Mały. W jed-

nym z nich stwierdzono, że maksymalna miąższość osadów jeziorno-torfowiskowych przekracza 4,5 m, a miąższość torfów może dochodzić tam do 3,1 m. Świadczy to o istnieniu w przeszłości zbiornika jeziornego, który z czasem zarósł i zamienił się w zabagnione mokradło. W północnej części rynny osady biogeniczne były w przeszłości intensywnie eksploatowane, o czym świadczą liczne doły potorfowe wypełnione wodą. Znaczna część tych osadów została wyeksploatowana przed paru laty w trakcie budowy zbiorników retencyjnych.

W południowej części rynny subglacialnej, w sąsiedztwie cmentarzyska megalitycznego ludności kultury pucharów lejkowatych, pobrano próbki do badań palinologicznych. Polegają one na oznaczeniu zachowanych w osadach ziaren pyłku i na tej podstawie pozwalają na zrekonstruowanie historii rozwoju roślinności. Analizie pyłkowej poddano profil osadów z głębokości 2,05 – 0,30 m poniżej poziomu gruntu. W profilu udokumentowany został przebieg zmian roślinności dla całego holocenu, czyli ostatnich około 11,5 tys. lat. Dzięki tym badaniom możliwe stało się określenie warunków dawnego środowiska przyrodniczego, w jakim rozwijało się osadnictwo budowniczych grobowców. W czasach osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych w składzie roślinności dominowały drzewa, głównie sosna, zaś w miejscu obecnego zagłębienia funkcjonowało zabagnienie. Wyniki te oraz dalsze datowania radiowęglowe osadów wypełniających tę rynnę wskazują, że uległa ona zabagnieniu dość wcześnie, tj. we wczesnym lub najpóźniej środkowym holocenie, około 8 tys. lat temu.

BADANIA „NA MOKRO”

Od 2012 r. prowadzone są badania podnóża zbocza rynny i brzegu jeziora Karaśnia oraz bezmieniennego ciek w Osieczu Małym. Wykopy geologiczne, o szerokości 2 – 2,5 m, długości od 6 do 20 m i głębokości od 240 do 280 cm, eksplorowane są warstwami archeologicznymi, a wszystkie nawarstwienia organiczne przesiewane są przy użyciu sit lub przepłukiwane przez płuczki. Prace takie jak do tej pory prowa-

Osady biogeniczne w wykopie archeologiczno-przyrodniczym w Śmiełach (st. 9)

Biogenic sediments in the archaeological-environmental trench at Śmieły (site 9)

Naczynie z wczesnego okresu średniowiecza w wykopie archeologiczno-przyrodniczym w Śmiełach (st. 9)

Vessel from the Early Medieval period found in the archaeological-environmental trench at Śmieły (site 9)

Płukanie nawarstwień pochodzących z wykopu archeologiczno-przyrodniczego w Osieczu Małym

Rinsing of the sediments from the archaeological-environmental trench at Osiecz Mały

dzono na stanowisku nr 3 i 9 w Śmiełach oraz nr 8 w Osieczu Małym. W trakcie prac odkrywano liczne zabytki ceramiczne, zarówno średniowieczne jak i pradziejowe, jak również pozostałości organiczne, niezwykle rzadko zachowujące się na obszarach o podłożu piaszczystym. Podczas badań pobierane są różnego rodzaju próbki, które posłużą do przyszłych badań paleośrodowiskowych.

Na stanowisku 9 w Śmiełach odkryto, oprócz zabytków ceramicznych, krzemiennych i kamiennych, materiały organiczne. Wśród nich znalazły się m.in. grociki drewniane, fragment drewnianego narzędzia (harpuna?), kości zwierzęce (również ze śladami obrabiania) oraz szczątki roślinne (orzechy leszczyny). Badania te wykazały również, że w okresie neolitu lustro wody w jeziorze Karaśnia było obniżone w stosunku do obecnego stanu.

W Osieczu Małym, na stanowisku 8, pozyskano przede wszystkim materiały związane z osadnictwem kultury pucharów lejkowatych, głównie w postaci fragmentów ceramiki. Odkryto także zabytki krzemienne, narzędzia kamienne, liczne kości zwierzęce oraz szyszki olszy. Ponadto na podstawie badań ustalono, że ludność kultury pucharów lejkowatych wykorzystywała zabagniony zbiornik wodny, nie wiadomo jednak w jakim celu.

DALSZE KIERUNKI BADAŃ

Przeprowadzone jak do tej pory badania pozwalają na postawienie kilku wniosków na temat przeobrażeń środowiskowych w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice. Rynna polodowcowa znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie megalitów w okresie ostatniego zlodowacenia i początkach holocenu zajęta była przez niewielkie zbiorniki jeziorne. Uległy one szybkiemu zatorfieniu, a nastąpiło to najpóźniej ok. 8 tys. lat temu. Ludność kultury pucharów lejkowatych nie miała więc dostępu do otwartego lustra wody w bezpośrednim sąsiedztwie osady w Osieczu Małym oraz cmentarzyska w Wietrzychowicach. Jednocześnie społeczności te mo-

gły penetrować północny brzeg jeziora Karaśnia, którego poziom wody był niższy niż współcześnie.

Dzięki zastosowaniu szeregu metod badań, jakie daje archeologia środowiskowa, możliwe będzie opracowanie dużo bardziej precyzyjnych rekonstrukcji dotyczących wahań poziomu wód jeziora, zmian jego warunków ekologicznych, ewolucji szaty roślinnej, zmian klimatycznych oraz skali przeobrażeń środowiska wywołanych przez działalność człowieka. Ponadto wykorzystując datowania radiowęglowe szczątków roślinnych znajdujących się w osadach, możliwe będzie precyzyjne określenie czasu, w którym miały miejsce udokumentowane zdarzenia. Odtworzenie warunków środowiska, w jakich funkcjonowały społeczności ludzkie, pozwoli na ustalenie, jakimi walorami środowiskowymi dysponowały i jakie bariery środowiskowe napotykały; które surowce naturalne były dla nich dostępne; jakie kierunki gospodarowania mogły się rozwijać i jakie były preferowane. Możliwe jest wreszcie wskazanie, jak funkcjonowanie tych społeczności wpłynęło na ewolucję środowiska naturalnego. Mamy nadzieję, że uda się wkrótce wykonać takie badania dla okolic Wietrzychowic. Być może da to odpowiedź na pytanie: czemu i w jakich warunkach zanikło osadnictwo kultury pucharów lejkowatych na tym obszarze?

Przygotowania do pobrania rdzenia osadów biogenicznych z wykopu archeologiczno-przyrodniczego w Osieczu Małym

Preparation for collecting the core of biogenic sediments from the archaeological-environmental trench at Osiecz Mały

An aerial photograph of a forest. A wide, light-colored path or clearing runs diagonally from the bottom left towards the top right. The forest is composed of many trees with green foliage, interspersed with some bare, white trees. The ground is covered in brown pine needles or leaves.

OCHRONA GROBOWCÓW KUJAWSKICH W WIETRZYCHOWICACH

LESZEK KOTLEWSKI

W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku (dalej: Ustawa z 2003 roku) rozróżnia się dwa procesy postępowania z zabytkami. Zgodnie z definicją w ustawie zabytkami są: nieruchomości lub rzeczy ruchome, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością, stanowiące świadectwo minionych epok bądź zdarzeń, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Pierwszy proces – ochrona zabytków (sformułowany w art. 4) – to działania organów administracji publicznej, polegające na tworzeniu odpowiednich warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, które pozwolą zachować zabytki, a także przeciwdziałają ich zniszczeniu, kradzieży, umożliwią kontrolę nad stanem ich zachowania i przeznaczenia. Drugi – opieka nad zabytkami (sformułowany w art. 5) – to działania właściciela lub posiadacza zabytku, które powinny umożliwić naukowe badanie i dokumentowanie, prowadzenie prac konserwatorskich i restauratorskich, zabezpieczenie i utrzymanie, korzystanie w sposób nie umniejszający wartości oraz popularyzowanie zabytku. Artykuł dotyczy działań związanych z pierwszym procesem, czyli ochroną zabytków.

Ustawa z 2003 roku w artykule 7 określa formy i sposoby ochrony zabytków, do których zalicza: wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Tak zdecydowanie jak w Ustawie z 2003 roku nie rozdzielono i nie zdefiniowano procesu ochrony i procesu opieki, a także form i sposobów ochrony we wcześniejszych aktach prawnych, tj. w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (dalej: Rozporządzenie Prezydenta RP z 1928 roku) oraz w Ustawie z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (dalej: Ustawa z 1962 roku). Nie oznacza to oczywiście, że nie regulowano sposobów ochrony zabytków na terenie Polski w czasie obowiązywania tych aktów prawnych.

Rozporządzenie Prezydenta RP z 1928 roku praktycznie ustanawiało jedną formę ochrony, czyli orzeczenie władzy konserwatorskiej pierwszej instancji stwierdzające wartość zabytkową przedmiotu. W przypadku zabytków nieruchomych można było określić granice zabytku i granice otoczenia zabytku, które także podlegało ochronie (art. 3).

Ustawa z 1962 roku rozszerzyła formy ochrony, na które składały się: wpis do rejestru zabytków, dobra kultury znajdujące się w muzeach, bibliotekach lub archiwach publicznych oraz tzw. inne, których charakter zabytkowy był oczywisty (art. 4) – ta ostatnia forma niewątpliwie dawała szerokie możliwości interpretacyjne. Wspomniana ustawa umożliwiała również, w przypadku szczególnie cennego dobra kultury, uznanie go przez Radę Państwa za pomnik historii (art. 6).

W oparciu o wyżej ogólnie scharakteryzowaną podstawę prawną, ochrona grobowców kujawskich w Wietrzychowicach realizowana była w następujący sposób (w ujęciu chronologicznym):

1. orzeczenie o uznaniu za zabytek w 1935 roku,
2. wpis do rejestru zabytków w 1968 roku,
3. utworzenie parku kulturowego w 2006 roku.

Historię ochrony prawnej grobowców kujawskich w Wietrzychowicach poprzedziły wydarzenia, które przyczyniły się do ich przetrwania, w miarę dobrym stanie, do momentu, kiedy o taką ochronę zaczęto się ubiegać. Jak pisze Waldemar Chmielewski w pracy *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań* wydanej w Łodzi w 1952 roku, megality te, z uwagi na wielkość (...) *budziły od dawna ciekawość ludzką*. Ta „ciekawość” przyciągała do megalitów tzw. poszukiwaczy skarbów, ale także aktywizowała badaczy, których metody poszukiwań obecnie określamy jako pseudonaukowe. Równolegle do tych zainteresowań postępowała dewastacja i niszczenie grobowców kujawskich m.in. w związku z pozyskiwaniem budulca (kamienie z obstawy), o czym wspomina W. Chmielewski. Megality w Wietrzychowicach uniknęły tych zniszczeń, do czego przyczynić się mogło zalesienie tego terenu w la-

Wietrzychowice, grobowce nr
1 i 2 – stan z 19.04.2006 r.

Wietrzychowice, long barrows no 1 and
no 2 – state of preservation on 19/04/2006

tach 70. XIX wieku (o sześćdziesięcioletnim lesie pisze Konrad Jażdżewski w artykule *Olbrzymi grób kujawski w Wietrzychowicach w pow. kolskim*, który ukazał się w XI numerze „Z Otchłani Wieków” w 1936 roku), co w pewnym momencie spowodowało efekt ich ukrycia, a pewnie i częściowego zapomnienia ze względu na trudniejszy dostęp do nich. Do ochrony grobowców mogło przyczynić się również pewne zdarzenie, o którym pisze w jednym z artykułów Irena Jadczykowa, że właścicielowi Wietrzychowic – Adolfowi Boehmerowi – podczas seansu spirytystycznego, które w XIX wieku i początkach wieku XX były w Europie niezwykle popularne, (...) *ukazał się (...) duch osoby pochowanej w grobowcu i zabronił mu dalszego niszczenia grobowców i wywożenia gładów*. Informacja ta pochodzi z artykułu *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w latach 1967 i 1968 na stanowisku 1 w Wietrzychowicach, pow. Koło* zamieszczonego w roczniku „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, nr 17: 1970.

ORZECZENIE O UZNANIU ZA ZABYTEK W 1935 ROKU

O objęciu prawną ochroną grobowców kujawskich w Wietrzychowicach informuje Konrad Jażdżewski w cytowanym wcześniej artykule o badaniach jednego z grobowców zamieszczonym w piśmie „Z Otchłani Wieków”. Napisał w nim, na 128 stronie, następujące zdanie: *Opiekę nad nim będzie sprawował Wojewódzki Urząd Konserwatorski, gdzie groby wietrzychowskie są zapisane do rejestru zabytków...* Ponadto wspomina o pierwszej w Polsce rekonstrukcji grobu kujawskiego po przeprowadzonych badaniach archeologicznych.

Rozporządzenie Prezydenta RP z 1928 roku zobowiązywało władze konserwatorskie do prowadzenia rejestru zabytków, a sposób jego prowadzenia miał określić rozporządzeniem Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (art. 4). Minister, 17 lipca 1928 roku, ogłosił rozporządzenie o prowadzeniu rejestru zabytków, w którym zarządził jego prowadzenie w każdym urzędzie wojewódzkim. Po-

Wietrzychowice, grobowiec nr 1 – stan z 22.11.2005 r.

Wietrzychowice long barrow no 1
state of preservation on 22/11/2005

Wietrzychowice, grobowiec
nr 3 – stan z 28.09.2010 r.

Wietrzychowice, long barrow
no 3, state of preservation on 28/09/2010

nadto określono co zawierać ma rejestr, m.in. oprócz numeru porządkowego, musi znaleźć się informacja o dacie i numerze orzeczenia o uznaniu za zabytek.

Przedstawiony wyżej stan prawny uprawdopodobnia informację Konrada Jażdżewskiego o wpisie grobowców wietrzychowickich do rejestru zabytków. Podobnie czynią to dwa dokumenty przechowywane w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w teczce „Wietrzychowice”.

Pierwszym dokumentem, z 23 października 1935 roku, jest potwierdzenie odbioru przez Adolfa Boehmera orzeczenia Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi z dnia 31 sierpnia 1935 roku, Nr.KB.VII-1/3, uznającego za zabytek cmentarzysko przedhistoryczne w Wietrzychowicach w powiecie kolskim.

Drugim dokumentem jest odpis pisma Wojewody Łódzkiego (Aleksandra Hauke-Nowaka, który urząd sprawował od 31 stycznia 1933 roku do 13 kwietnia 1938 roku) nr KB.III-8/5-1 z 24 października 1936 roku, do Starosty Powiatowego w Kole, w którym wojewoda poleca staroście *...zgłosić wniosek w Wydziale Hipotecznym Sądu Grodzkiego w Kole, w dziale III księgi gruntowej /wieczystej/ majątku Wietrzychowice, gminy izbickiej, pow. kolskiego, który to majątek stanowi własność Adolfa Boehmera, odnośnie uznania za zabytek cmentarzyska przedhistorycznego z młodszej epoki kamiennej znajdującego się na terenie wymienionego majątku (...).* Dalej następuje opis przedmiotu ochrony: *Cmentarzysko to składa się z pięciu grobów t. zw. Kujawskich /w kształcie nasypów ziemnych – w postaci wydłużonych trójkątów/.* Ponadto w piśmie znajduje się informacja, że przekazano załącznik: *Odpis uprawomocnionego orzeczenia Urzędu Wojewódzkiego w tej sprawie z dn. 31 sierpnia 1935 roku Nr. KB.VII-1/3, oraz plan sytuacyjny cmentarzyska załączam.*

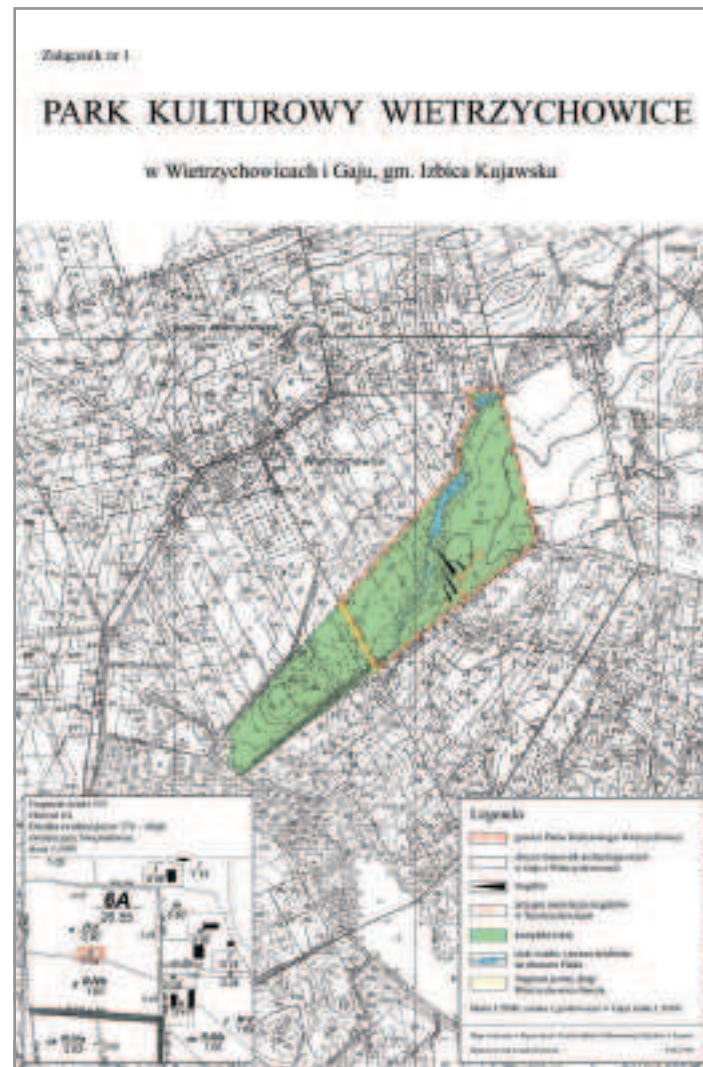
Te dwa dokumenty świadczą o tym, że grobowce w Wietrzychowicach zostały wpisane do rejestru zabytków w 1935 roku, a przynajmniej, zgodnie z rozporządzeniem ministra – po uznaniu ich za zabytek – powinny zostać wpisane. W piśmie wojewody do starosty zawarte jest polecenie zgłoszenia orzeczenia uznania za zabytek grobowców w Wydziale Hipotecznym Sądu Grodzkiego w Kole, co było wymagane art. 3 Rozporządzenia Prezydenta RP z 1928 roku. Nie ustalono czy w jakimś archiwum zachował się oryginał orzeczenia bądź jego odpis.

W procesie objęcia ochroną konserwatorską grobowców w Wietrzychowicach inicjującą rolę odegrał Roman Jakimowicz, dyrektor Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej: PMA), który pismem nr 541-IX/35 z 6 czerwca 1935 roku (znajduje się ono również w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, w teście „Wietrzychowice”) zwrócił się do Konserwatora Zabytków Województwa Łódzkiego *O uznanie za zabytek cmentarzyska w Wietrzychowicach w pow. kolskim*. W piśmie został opisany proponowany przedmiot ochrony: (...) *cmentarzysko przedhistoryczne z młodszej epoki kamiennej. Cmentarzysko to leży na terenie lasu, w południowej jego części i składa się z 5 grobów t.zw. kujawskich t.j. w kształcie nasypów ziemnych w postaci wydłużonych trójkątów*. Załączony planik ilustruje sytuację terenową.

Z podanych cytatów z pisma dyrektora PMA oraz z pisma Wojewody Łódzkiego do Starosty Powiatowego w Kole wynika, że do orzeczenia przeniesiono użyte przez R. Jakimowicza określenie przedmiotu ochrony, jego opis i opis lokalizacji oraz dołączono do orzeczenia plan, o którym wspomina w piśmie R. Jakimowicz.

WPIS DO REJESTRU ZABYTKÓW W 1968 ROKU

Dnia 1 czerwca 1968 roku grobowce w Wietrzychowicach ponownie zostały wpisane do rejestru zabytków pod nr 103/A, tym razem przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Należy w tym miejscu wyjaśnić, że powiat kolski wraz z Wietrzychowicami, w wyniku reformy podziału administracyjnego kraju z 1 kwietnia 1938 roku, znalazł się w województwie poznańskim. Stan ten przywrócono po drugiej wojnie światowej. Nie wiadomo, z jakich przyczyn po-

◀
Załącznik nr 1 do uchwały Rady Gminy Izbica Kujawska powołującej Park Kulturowy Wietrzychowice.

Annex to the resolution of the Izbica Kujawska district council establishing Wietrzychowice Culture Park

nowiono wpis. Mało prawdopodobne, żeby wiedza o wydaniu w 1935 roku orzeczenia o uznaniu grobowców wietrzychowickich za zabytek, została utracona. Znane są przypadki, że mimo posiadania informacji o wpisie do rejestru zabytków z okresu międzywojennego, po wojnie ponownie dokonywano wpisu. Przykładem może być grodzisko ludności kultury łużyckiej w Biskupinie, które wpisano do rejestru zabytków w 1935 roku, a ponowną decyzję o wpisie do rejestru zabytków wydano w roku 1958. Być może w związku z nieznanymi potrzebami administracyjnymi wpis ponawiano. Analizowana decyzja w orzeczeniu lakonicznie określa przedmiot ochrony konserwatorskiej, jako: *Grupę 5 grobowców kujawskich, tzw. megalitycznych (...)*, dalej podaje ich lokalizację: *(...) w lesie Nadleśnictwa Gaj w oddziale 1 w pododdziale a i d, o pow. 10,60 ha. W uzasadnieniu decyzji określono chronologię grobowców oraz stwierdzono, że: (...) należą do największych i najlepiej zachowanych tego typu obiektów w Polsce.* Decyzja nie posiada załącznika graficznego, na którym określono by granicę ochrony konserwatorskiej. Pomijanie formalnego załącznika graficznego do decyzji było w tym czasie powszechną praktyką stosowaną przez urzędy konserwatorskie.

UTWORZENIE PARKU KULTUROWEGO W 2006 ROKU

Ustawa z 2003 roku umożliwiła zastosowanie nowej formy ochrony zabytków w postaci utworzenia parku kulturowego. Musi być ono poprzedzone zasięgnięciem opinii u wojewódzkiego konserwatora zabytków. Przede wszystkim jednak ta forma ochrony zabytków uzależniona jest od aktywności lokalnych społeczności, które, mając potrzebę ochrony ważnych dla nich zjawisk kulturowych, mogą wpłynąć na radę gminy. Park kulturowy tworzy się na mocy uchwały rady gminy, która musi zawierać: nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia (określone w art. 17 ust. 1 ustawy). Po jego utworzeniu wójt/burmistrz/prezydent miasta sporządza plan ochrony parku kulturowego, a dla obszarów, na których został

utworzony sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

Inicjatorem utworzenia parku kulturowego, którego najistotniejszym elementem miałyby być grobowce kujawskie w Wietrzychowicach, był Adam Myrta dyrektor Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej, miłośnik i popularyzator wiedzy o grobowcach. Wraz z Janem Wadoniem, dyrektorem Departamentu Polityki Regionalnej Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu, pojawili się w 2005 roku w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Toruniu, oddziale terenowym Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie (obecnie ROBIDZ jest Oddziałem Terenowym Narodowego Instytutu Dziedzictwa), z pytaniem czy Regionalny Ośrodek podjąłby się przygotowania niezbędnych dokumentów i materiałów do utworzenia parku kulturowego. Regionalny Ośrodek przyjął propozycję, a następnie została podpisana umowa pomiędzy Burmistrzem Gminy i Miasta Izbicy Kujawskiej a Dyrektorem Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Przedmiot zawartej umowy wykonany został przez zespół w składzie: dr Zbigniew Jabłoński (dyrektor ROBIDZ w Toruniu), mgr Jan Zobolewicz oraz mgr Leszek Kotlewski. W trakcie prac, w ramach których m.in. dwukrotnie dokonano oględzin grobowców w Wietrzychowicach i Gaju, ustalono, że elementem parku będzie również grobowiec w Gaju. W wyniku dyskusji, m.in. z przedstawicielem zlecniodawcy – Adamem Myrtą, zdecydowano, że park będzie się nazywał Park Kulturowy Wietrzychowice. W uzgodnieniu z Nadleśnictwem w Gaju określono jego zasięg, który obejmuje dużą działkę leśną, będącą własnością Skarbu Państwa, użytkowaną przez Lasy Państwowe. Park zajmuje zdecydowanie większy obszar niż grobowce kujawskie, co wiąże się z przewidywaną działalnością związaną z parkiem kulturowym, np. z przeprowadzanym corocznie Festynem Archeologicznym „Wehikuł Czasu”.

Uchwałę o utworzeniu Parku Kulturowego Wietrzychowice Rada Gminy i Miasta Izbicy Kujawskiej przyjęła na posiedzeniu w dniu 18 lipca 2006 roku (uchwałę ogłoszono w Dzienniku Urzędowym Województwa Kujawsko-Pomorskiego z 2006 roku, nr 127, poz. 1883). W dniu 30 października 2012 roku Rada Gminy i Miasta Izbicy Kujawskiej zatwierdziła Plan Ochrony Parku Kulturowego Wietrzychowice wykonany

przez zespół autorski Pracowni Dokumentacji, Popularyzacji Zabytków i Dziedzictwa Narodowego Wojewódzkiego Ośrodka Kultury i Sztuki „Stara Ochronka” w Bydgoszczy w składzie: mgr Lidia Gerc, dr Mirella Korzus, mgr Krzysztof Bartowski, mgr Piotr Dąbrowski, mgr Piotr Winter.

Wyjątkowe znaczenie grobowców kujawskich z Wietrzychowic dla dziedzictwa kulturowego Polski, ślad odległej przeszłości, który przetrwał do dziś w tak dobrym stanie i tak nielicznie, predestynuje do uznania je za pomnik historii.

Procedura uznania za pomnik historii określona została w art. 15 Ustawy z 2003 roku. Dokonuje się go rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego zaopiniowanego przez Radę Ochrony Zabytków. Za pomnik historii może być uznany zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury. Niewątpliwie kryterium szczególnej wartości dla kultury grobowce kujawskie z Wietrzychowic – wpisane do rejestru zabytków i znajdujące się na terenie Parku Kulturowego Wietrzychowice – spełniają.

WIETRZYCHOWICE CULTURE PARK ON THE EUROPEAN ROUTE OF MEGALITHS

Kuyavian long barrows called megaliths (the name is derived from two Greek words: *megas* – great and *lithos* – stone) are the oldest examples of architecture on the area of today's Poland. For thousands of years megaliths have been a ubiquitous element of the landscape of Kuyavia, Pomerania, Chełmno land and the eastern part of Greater Poland. In the 19th century the dwellers of Kuyavia called them “żale”, “żalki” or “mogielniki” (the names are derived from Polish words „żale”, „żalki” – sorrow and “mogielniki” – grave). In those days, they were regarded as tombs of people from the distant past, e.g. pagan times, the period of Teutonic wars, or the times when pre-historic giants inhabited Kuyavia. Here is the typical 19th century description of megaliths, provided by Maksymilian Borucki: *Wherever we look at the fields or plains of this land, we can see so called “Żale”, i.e. quite big stones, symmetrically laid on tombs of the dead, over an elevated area, or on a hill that may have been banked up on purpose. To-day many of them have disappeared. After chopping down forests, stones or pebbles had to be used as building material. As stone is scarce in Kuyavia, it was taken away from “żale” or “mogielniki”.*

The first documented excavations of Kuyavian long barrows were carried out by Natalia Kicka, Warsaw philanthropist, who was also passionate about antiquity and numismatics. In July 1873 together with duke Józef Bniński from Osiecz Wielki, she excavated a megalith in the village of Żurawica. The results of the research were published in volume III of “Wiadomości Archeologiczne” (“The Archaeological News”), in the article *Żale Żurawickie*. The introduction, written by N. Kicka is particularly interesting: *I regard it as my duty to give a brief account of the discovery, which was made in my presence. I am doing so in the hope that even one detail added to the research of pre-historic times will not be irrelevant for the science of archaeology.* The barrow that was excavated, was described as follows: *This was a strip of land between arable fields, formed by two parallel rows of large boulders, lying several steps away from one another. The length of the strip of land was 75 steps, and the width between one row of boulders and the other – seven steps.* Here is the description of the exploration at the moment of discovering the grave chamber: *Mr Bniński, who supervised the digging, advocated great care while performing further works, and this was just in time,*

because a moment later an urn appeared. Reason prompted slow work, but the curiosity pushed us and the diggers forward. The poor urn was hanging, as if, above the bones, because it could be seen much higher than the actual place from which the bones had been removed.

The work of Natalia Kicka, translated into German, inspired other “admirers of antiquity” to conduct excavations. German general R.von Erckert was one of the people who carried out amateur excavations of c.a. thirty long barrows at Tymień, Żurawica and Janiszewo in 1879 and 1880. Before World War I, professor Leon Kozłowski contributed to the research of Kuyavian megaliths by excavating features located at Świerczyn and Świerczynek.

Regular scientific research of Kuyavian long barrows was commenced by professor Konrad Jażdżewski in 1934. During three seasons of excavations, he explored clusters of megaliths at Wietrzychowice, Obałki and Leśniczówka, located on the area of today’s communes of Izbica Kujawska and Boniewo, in the district of Włocławek. He applied his own method of excavating, which was extremely modern at the time. Professor managed to sort out all the available data which referred to Kuyavian long barrows. He was the first to put forward the idea that the features were built by the population of the Funnel Beaker Culture (the name was derived from the characteristic shape of the vessels used) in the middle of the Neolithic, which according to modern dating took place between 5700 and 5300 years ago. Moreover, he described long barrows as features consisting of three basic parts: the earth mound (1), sometimes ranging to 100 m in length, limited and protected by stone cairns made up of large erratic stones (2). The latter, put up next to each other, constitute exterior walls of the barrows which assume the shape of an elongated trapezium or triangle. Invariably, underneath the mounds there is either one or several graves (3) of grown-up men, frequently accompanied by additional stone constructions.

Professor Konrad Jażdżewski argued that long barrows were built for the most outstanding and eminent community members, possibly political or religious leaders (elders). In his opinion, megaliths were erected by agricultural communities, whose

principal occupation was growing crops (mainly barley and wheat) and breeding animals, primarily livestock.

Professor Konrad Jażdżewski discovered the cluster of Kuyavian long barrows at Wietrzychowice in 1934, when he was working at the State Archaeological Museum in Warsaw. His account of the event appeared in the newspaper “Z otchłani wieków” (*“From the abyss of distant past”*), in which he wrote as follows: *In the forest which belongs to Wietrzychowice owner, Mr Adolf Boehmer, there are six gigantic barrows, so called Kuyavian, from the period of the Neolithic. They seem to be the largest and the most impressive barrows of this type in Poland, and possibly in this part of Europe (...).*

The largest of the five long barrows was excavated by professor K. Jażdżewski and Stanisław Madajski in 1935. Megalith no 3 was erected on the plan of an elongated triangle and it was 115 m long. The 10-metre-wide portal (front) of the long barrow was made up of eight large boulders (up to 1.5 m high), with a characteristic gap between them, which may mark an entrance to the feature. It consisted of two graves: the first main grave chamber was situated 2 m away from the front of the long barrow. Inside the meticulously arranged cairn, made up of relatively large stones, was a skeleton of a man buried in a supine position. This indicates that the man was buried lying up straight on his back. Next to it was another grave, similar to the first one, but smaller and prepared with less care. It also contained a skeleton of a person, laid in a similar position.

In the years 1934 – 1936, professor Konrad Jażdżewski carried out excavations of two other clusters of Kuyavian long barrows at Leśniczówka and Obałki. The first one, situated on the area of the village Leśniczówka, currently Arciszewo, probably consisted of seven megaliths. Four of them, which formed the centre of the cluster, underwent excavations. On the basis of a detailed record it can be assumed that these were typical Kuyavian long barrows, built on the plan of an extremely elongated triangle, c.a. 70 – 75 m long and with 8 – 10 m wide portal. Each of them contained its main grave chamber with a person laid in a supine position. Most graves were not equipped with grave offerings, which would otherwise have been preserved in earth for over five thousand years. Only barrow no 3 (male burial) contained a boar fang

and flint tools made of raw material imported from the Świętokrzyskie Mountains (Holy Cross Mountains).

All the barrows excavated by professor K. Jążdżewski were considerably damaged. Many stones were missing from the cairns. Barrow no 4, where only single scattered boulders were preserved, is a good example of the raw material being looted from the barrows.

The cluster of long barrows in Obałki consisted of at least four megaliths, between 60 and 65 m long, and the portal between 10 and 12 m wide. Next to those, there were two other circular barrows, c.a. 15 m in diameter, which is quite exceptional on the area of Kuyavia. Professor K. Jążdżewski excavated three Kuyavian barrows in 1936. The most interesting one was megalith no 1, which contained six paved surfaces and cairns underneath the earth mound. This indicates six burials in the barrow. One of them contained a richly-decorated clay amphora as a grave offering. Barrow no 2 was also very interesting. Behind the portal wall, there were remains of a building, which may be interpreted as a temple or a “house for the dead”, which was connected with religious rituals. More information about such buildings could be obtained during further works on other sites, particularly during the excavations of a long barrows in Gaj.

All barrows excavated in Obałki were void of cairns. Soon after World War I, the boulders were robbed and used by Adolf Boehmer as precious raw material to build fences of manor buildings and also to extend outbuildings in Obałki and Wietrzycho-wice. Plundering the barrows took place 10 – 15 years before the excavations.

The fourth Kuyavian long barrow and one other circular barrow were excavated by German archaeologist, Walter Kersten PhD during World War II. He was the commander of the occupation Office of Prehistory of the Warta Land in Poznań (*Landesamt der Vorgeschichte im Warthegau*). The research of the SS officer was not methodically done and little is known of its results.

Professor K. Jążdżewski and S. Madajski conducted survey research, alongside the excavations. As a result they compiled an inventory of over thirty Kuyavian bar-

rows, located on the area of today's communes of Izbica Kujawska, Lubraniec, Topólka and Boniewo.

Excavations of Kuyavian barrows were resumed in the 1940s and 1950s of the 20th century, and they were conducted in Gaj (commune of Izbica Kujawska) and Sarnowo (commune of Lubraniec).

The first account of Kuyavian barrows in Gaj comes from 1936. Having visited the site, S. Madajski wrote: *(...) opposite the Forest District Office, there are two barrows – one heavily flattened with no cairn, and the other one quite well-preserved, up to 2 m high.* A similar situation was encountered by professor W. Chmielewski in 1949, who prepared a situation map of megaliths, together with A. Gardawski. Next year Maria and Waldemar Chmielewski, in co-operation with S. Madajski, carried out excavations of megalith no 1 on behalf of the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź, on the initiative of professor K. Jażdżewski.

Barrow no 1 was partly excavated. The works were limited to a clearly visible mound with a cairn, 55 m long. Most probably the original size of the megalith was between 125 m and 150 m, which makes it the largest barrow in Kuyavia. It is not known when the mound was shortened. It may have happened between 1936 and 1949. The barrow in question was built on the plan of an elongated triangle with a widened portal. The maximum width of the front part was 10.5 m. Gigantic boulders were placed in the corners, whereas the smaller ones were placed between them, especially at the entrance to the barrow. During the excavations, the remains of two buried people were found, laid up straight, in a supine position. The first main grave chamber was situated in the front part of the barrow. It contained a very badly preserved skeleton of a grown-up man, who was covered by lime substance. The man was equipped with a flint tool (dagger) made of raw material, imported from today's Ukraine. The other burial found in the middle part of the barrow did not contain any durable grave offerings.

Discovering remains of a sacral building in barrow no 1 in Gaj was quite exceptional. It was found directly behind the cairn of the front part of the barrow. Thanks to a fire which slowly burnt wooden parts of the building, in the conditions of lit-

the access of oxygen, some construction elements were preserved in a charred form. They could be clearly seen during the excavations. On the basis of meticulous documentation in the form of drawings and photographs, Waldemar Chmielewski prepared a detailed description of the building. It was erected on the plan of a trapezium, with longer sides 5 m long, and shorter ones 4.4 and 3 m respectively. The walls were constructed with the use of post-and-plank technique, made of hand-split planks connected with posts, which were put in the corners of the building, and one in the middle of each wall. The building had a gable roof, supported on two posts and a cross-beam. The building had a clay, smoothed mud floor. This extraordinary discovery in Gaj helped interpret the character of similar buildings e.g. in Obalki and Sarnowo and work out the meaning of the characteristic gaps in the front cairns, which are present in many Kuyavian barrows.

The main aim of the excavations in the years 1950 – 1951, was to explore the megalithic cemetery at Sarnowo, commune of Lubraniec. The presence of the long barrows of the Funnel Beaker Culture in the forest on the Zgłowiączka river was reported to the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź by Henryka Królikowska, the curator of the Museum of Kuyavian Land in Włocławek in 1949. Michał Paprocki, the forester, assisted in finding the exact location of the barrows and making the preliminary situation maps of the site. Thanks to the fact that the area has been covered by the forests, the long barrows are relatively well-preserved, even despite the removed cairns. However, the gigantic boulders were looted and broken up even with dynamite, as early as in 1916. They were used as raw material by the German army to build the road from Lubraniec to Izbica Kujawska.

In the years 1950 – 1952 some of the megaliths have been reconstructed. They were quite diversified. The largest was 83 m in length, whereas the smallest one – 38 m. The barrows contained graves of 1 – 4 people. The graves frequently consisted of additional stone constructions. The buried were equipped with grave offerings, such as vessels and bone tools. The most interesting form of vessel of the Funnel Beaker Culture is the one found in barrows no 1, 2 and 5, i.e. small collared flask, which according to many researchers is similar to a poppy head, turned upside down.

The exploration of the barrows at Sarnowo was completed by Lidia Gabałówna PhD and Henryk Wiklak PhD from the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź in the years 1966 – 1974. Megalith no 8 was the most interesting of the three excavated features. It was characterised by so called extension. Construction details of the barrow let us assume that these were in fact two barrows – an older one with the main grave chamber, and a younger one which was an extension of the existing barrow with a new front wall added, only 9 m in length. The main grave chamber was a place of burial for 2 people.

The main excavations of the Kuyavian long barrows at Wietrzychowice were carried out in the years 1967 – 1969 under the supervision of professor Konrad Jażdżewski. A large number of employees of the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź took part in the excavations, together with students and graduates of the Chair of Archaeology at Łódź University. Four barrows (no 1, 2, 4 and 5) underwent exploration, as well as site X, where a sixth barrow was to be located. However excavation works revealed that it was a naturally elevated hill.

Barrow no 1 was excavated in 1967. It was built on the plan of an elongated and slightly irregular triangle, 76 m long, with a 10-metre base. The portal of the barrow consisted of seven large boulders with a characteristic gap, which may have formed the entrance to the wooden sacral building. Inside there were two separate paved surfaces. This may indicate that this was a place of burial for two people. However, neither bone remains nor grave offerings were preserved.

The excavations of barrow no 2 took place in 1968. The megalith has a shape of a triangle 93 m long and 9 m wide at the portal. Before the start of the excavations a large part of the cairn was looted and consequently characteristic ditches and holes were left after the removed stones. Barrow no 2 contained a single burial with no additional constructions. The buried man, c.a. 50 years old, was put in a supine position, directly on the ground at the front part of the megalith. No grave offerings were found during the excavations.

Barrow no 4 was excavated in 1969. The excavations revealed that it was heavily damaged and robbed of its stones. Most probably, the barrow was only 30 m long and

maximum 6.5 m wide at the portal, which makes it the smallest megalith in Kuyavia. It consisted of a rhomb-shaped grave pit, which contained skull fragments and a jaw of a man, approximately 30 years old. Other bones were not preserved. The man was probably put in a supine position, directly on the sand. No artefacts were found in the grave.

Barrow no 5 was excavated in 1968. It was built on the plan of an elongated triangle, 47 m long and 7.5 m wide at the portal with a noticeable, characteristic gap. The grave chamber was 3.75 m long and 3 m wide. It was a place of burial for two men, aged 35 and 50, laid on clean sand in a supine position, one metre apart from each other. A limestone was found at the head of one of them.

After the excavations, all megaliths were reconstructed like barrow no 3 and the megalith from Gaj. The Wietrzychowice forest became the site of the Archaeological Park and Nature Reserve.

After an almost 40-year break, in 2009, archaeological excavations in Wietrzychowice were resumed. They were initiated by Adam Myrta, director of Urban-Rural Culture Centre in Izbica Kujawska, who welcomed a group of archaeologists from the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź, arguing that it was necessary to carry on “the search of the builders of Polish pyramids”. The first pilot studies were performed in spring, in the form of archaeological survey research of the fields situated in the vicinity of the Wietrzychowice forest. Survey research involves finding small artefacts on the surface of the ground and recording their location on detailed maps, also with the use of GPS equipment. The works, repeated twice in subsequent years, resulted in some interesting discoveries.

The results of the survey research encouraged archaeologists to go one step further and conduct small-scale reconnaissance excavations, which aimed at checking the state of preservation of archaeological artefacts, hidden underground. The selected place of excavations was marked as site 8 (in archaeology “site” denotes an area with the recorded occurrence of artefacts), and was situated at Osiecz Mały, next to the Wietrzychowice forest. The results of the fortnight research carried out in September / October 2011 exceeded all expectations. On a small area of 2 ares, several

thousand artefacts were discovered, which are the remains of a long-lasting settlement of the Funnel Beaker Culture. On the basis of the characteristic decorations visible on some vessel fragments, it can be supposed that it is a settlement of the builders of the Wietrzychowice barrows.

The works, conducted in the years 2009 – 2011, revealed the place of occurrence of the Funnel Beaker Culture artefacts in the vicinity of Kuyavian long barrows in Wietrzychowice. It was obvious that it was necessary to conduct planned research on a much larger scale. In spring 2012, a comprehensive research project was started by the Museum of Archaeology and Ethnography in Łódź and Professor Konrad Jażdżewski Foundation of Archaeological Research. The project involves multifaceted archaeological research, as well as the study of the natural environment and the description of the changes it has undergone over the last 12 000 years. The underlining principle of the programme, supervised by Piotr Papiernik PhD, is to obtain the scientific knowledge about pre-historic communities, which inhabited the area of today's Wietrzychowice Culture Park, and to find out about the state of preservation of the artefacts. This, in turn, would result in working out the programme of legal and conservatory protection of archaeological sources, particularly the Kuyavian long barrows. An important aim of the research, especially excavations, is to obtain artefacts for exhibitions, which may help popularise archaeological discoveries.

It is extremely important to verify archival record of the existence of other, unexplored barrows in the region of Wietrzychowice Culture Park. The first works encompassed an area on the border of the Wietrzychowice forest, where in 1936, professor Konrad Jażdżewski located a small, heavily destroyed megalith. Before conducting the excavations, the region underwent geo-physical research, on the basis of which small-scale reconnaissance research was conducted in 2013. It was very successful and confirmed the location of the barrow. A similar procedure was applied to the remains of barrow no 2 in Gaj, described by S. Madajski and professor W. Chmielewski. An attempt to verify the location of the feature was resumed as a project "Archaeological Sources in the region of Wietrzychowice Culture Park", which was part of the programme of the Ministry of Culture and Cultural Heritage, called "Cultural Heritage".

Aerial photographs of the site were taken in 2013, and in 2014 geo-physical research was carried out, with the use of geomagnetic method and electrical resistivity tomography. Consequently, a precise location of long barrow no 2 was established, although the megalith was no longer visible above ground. The considerable damage of the barrow, whose cairn was removed, most probably in order to build the Forestry Office Koło in the 1920s, urged archaeologists to resume excavations quite quickly. The main aim of the excavations, which began in July 2014, was to explore the remains of the barrow and save any artefacts it might contain from destruction. Three-year-long archaeological works definitely confirmed the existence of a Kuyavian barrow on this site, even though the area had been ploughed and used as arable land for 70 years! On the basis of the preserved remains, such as the layouts of stones and ditches left after removing the boulders, it is possible to reconstruct the initial size and shape of the barrow. Most probably, the width of the portal of the feature was c.a. 13 m, and its length – 56 m. The discovery of five large, charred posts inside the barrow, right behind its front wall, is particularly interesting. Their layout, size and the amount of burning correspond to the remains of the sacral building, discovered by W. Chmielewski in 1950 inside barrow no 1. Seven dates currently obtained by means of an absolute radio-carbon method, indicate that the building was in use for a very long period of time and it was reconstructed between 3500 and 3100 B.C. There were two grave chambers inside the barrow. The first main grave chamber containing an adult, was located at the front of the megalith and its only offering was a copper dagger, which is an exceptional find in Kuyavia. The other grave of a 8 – 10 – year old child has been discovered in the middle part of the megalith. No grave offerings were discovered. Human remains from both graves underwent a radiocarbon analysis, on the basis of which the burials were dated to 3500 – 3300 B.C.

Owing to the support of the Ministry of Culture and the National Heritage and the implementation of the previously mentioned project “Archaeological sources in the region of Wietrzychowice Culture Park” it was possible to carry out some non-invasive archaeological research, and find the location of the cluster of Kuyavian barrows at Lubomin, Łania (Żurawice), Leśniczówka and Obałki, as well as a single

feature at Śmięły. Some remains of previously unknown megaliths at Gaj and Osiecz Mały were also recorded. The research was facilitated by the analysis of thousands of aerial photographs, systematically taken by drone.

The project also involved comprehensive survey research, in order to recognise Neolithic settlement in the region of the Kuyavian long barrows. On the area of 150 square kilometres, 350 archaeological sites were set up, which contained artefacts typical of the Funnel Beaker Culture. These are remains of settlements, campsites and economic activity on the area. Even a preliminary study of the obtained artefacts indicates that particular clusters of megaliths were built in economically developed centres, which covered an area of over a dozen square kilometres. A more thorough analysis of pottery shows that each area was inhabited for a relatively long period of time, sometimes several hundred years. The location of barrows is also quite characteristic. All clusters of megaliths were located in well-visible places, on elevated areas, in the close vicinity of low terrains, previously occupied by small lakes.

Archaeological research in the region of Wietrzychowice is carried out in co-operation with specialists from other fields of science. Since the beginning of the excavations, the research of the natural environment has been conducted in co-operation with professor Piotr Kittel. The study of the shore of lake Karaśnia was particularly interesting. In 2012, 2014 and 2015 three-metre deep trenches were excavated. A series of samples were collected for specialist examination. They record changes of the lake and the natural environment over the last 12000 years. Also, archaeological artefacts made of organic material have been discovered. These are quite unique when excavations take place on sand or gravel surfaces. Moreover, geological and geo-morphological structure of the whole area has been explored, with the emphasis on the vicinity of the barrows in Wietrzychowice.

The project “Archaeological sources in the region of Wietrzychowice Culture Park” also resulted in preparing a temporary exhibition “80 years of archaeological research in the region of the Wietrzychowice Culture Park”, which was opened on 6 September 2014 in the Urban-Rural Culture Centre in Izbica Kujawska. In the period

of three months, the exhibition was visited by three thousand people , mainly the inhabitants of the province of Kuyavia-Pomerania.

As far back as 80 years ago, professor Konrad Jażdżewski was already convinced that the discovery of Kuyavian long barrows in Wietrzychowice was exceptional. He was well aware of the fact that without legal protection, the features would not survive and like many other such buildings would be destroyed. He thought that people were the greatest threat to megaliths, because they treated them as free raw material to build barns, fences, house foundations and even roads. This is how he wrote about the threats to Wietrzychowice barrows: (...) *for hundreds and thousands of years they were washed away by water and scattered around by foxes and badgers. However, man has once again appeared to be the most wicked. Long ditches at the sides of the embankments look like open wounds, after dozens of boulders have been taken away (...)*. He frequently recalled 19th century descriptions of Kuyavia with “żalki” dispersed all over the place and frequently referred to. He would often quote the account of Maksymilian Borucki, which has previously been mentioned.

In his high appreciation of the unique historical value of the Kuyavian long barrows and the awareness of their possible destruction, professor Konrad Jażdżewski took legal measures to protect the megaliths. In 1935 the long barrows were recorded in the provincial register and cadastre register as Polish historical heritage. Professor aimed to set up “the prehistoric park of right of perpetual usufruct” which he announced in the newspaper “ Z Otchłani Wieków” (“*From the abyss of distant past*”) in 1936. It met with strong opposition from the owner of the land and later was prevented by the break-out of World War II. The problem of legal protection of the Kuyavian long barrows was tackled again in the 1960s. Professor planned to conduct archaeological excavations which would culminate in the reconstruction of the long barrows, and the restoration of their original look. There were plans to set up archaeological parks in Wietrzychowice and Sarnowo. Professor wanted to found a separate institution which would primarily deal with the protection and popularisation of megaliths. Detailed plans were ready in 1967. In 1968 the long barrows in Wietrzychowice were registered on the list of Polish cultural heritage, and thus were guaranteed the pro-

tection of the state. The megaliths and the area of over 10 hectares around them were now under protection. During the excavations, information boards were put up next to the megaliths, and the whole area of the park was designated. Further steps, however, were not taken.

Professor's idea to set up "the prehistoric park of right of perpetual usufruct" which would protect the Kuyavian barrows was resumed in 2006. Adam Myrta – director of the Urban-Rural Culture Centre in Izbica Kujawska, initiated the foundation of Wietrzychowice Culture Park. This was completed with the resolution passed by the Council of the Commune and Town of Izbica Kujawska. The park encompasses a cluster of five Kuyavian barrows in Wietrzychowice and one feature in the village of Gaj, located on the area of State Forests, The Forest District Office in Koło, on the area of the commune of Izbica Kujawska, province of Kuyavia-Pomerania.

Thanks to individual involvement of the founders of Wietrzychowice Culture Park, officially run by the Urban-Rural Culture Centre in Izbica Kujawska, the barrows have been given an immense amount of support and care. First of all, the area has been tidied up, thanks to which the barrows restored their original look. Secondly, a guided trail was prepared together with an extensive information website, also in the English language. Moreover, roads leading to the park have been clearly marked. A great deal of effort has been put into the promotion and educational activities, organised as part of the archaeological fete, called "Time Machine". Additionally, a guidebook titled "In the land of Polish pyramids. Wietrzychowice Culture Park", was issued, as well as a series of other smaller publications on the topic. Information about Wietrzychowice could also be found in electronic media. Wietrzychowice Culture Park is an organiser of various popular-science meetings on the Neolithic, also with foreign visitors. We can also observe a thriving activity of a historical-reconstruction group of young people from Izbica Kujawska. What is more, archaeological excavations in Wietrzychowice are given a lot of technical and organisational support, and above all great kindness.

As regards educational activities, archaeological fete "Time Machine" is of particular interest. It is organised as part of European Days of Heritage, and in 2016 had

its 10th edition. The fete enjoys immense popularity. During one day (usually the first Sunday in September) the Park is visited by several thousand people. This is the time when reconstruction groups present elements of Neolithic everyday life. One can observe the weaving of a hut wall, moulding clay vessels, preparing flint tools and wood tar, or grinding flour. It is also possible to join some of these activities, which is particularly popular among children and young people. The fete also gives visitors an opportunity to get equipped with pre-historic tools and vessels.

Thanks to the community of Izbica Kujawska and the involvement of Wietrzychowice Culture Park and a group of scientists, the barrows are under proper care and are becoming increasingly popular in Poland and in Europe. In the nearest future, further steps will be taken to ensure that the Kuyavian long barrows are turned into features of historic importance.

KALENDARIUM GROBOWCÓW KUJAWSKICH

- ok. 3500 p.n.e. – czas budowy grobowców kujawskich na Kujawach m.in. w Wietrzychowicach oraz Sarnowie.
- 1843 – pierwszy opis kujawskich megalitów dokonany przez Maksymiliana Chełmińskiego.
- 1869 – druga wzmianka o „żalach”, czyli grobowcach kujawskich w opisie Kujaw Oskara Kolberga.
- 1871 – publikacja wyników pierwszych badań wykopaliskowych grobowca kujawskiego w Żurawicy, przekopanego przez hrabiego Józefa Bnińskiego i Natalię Kicką.
- 1880 – opublikowanie wyników prac poszukiwawczych dokonanych przez emerytowanego generała Rodericha von Erckerta, który rozkopał kilkadziesiąt grobowców.
- 1882 – kolejne wzmianki o „mogielnikach” lub „żalach” spisane przez Maksymiliana Boruckiego.
- 1916 – niszczenie obstaw kamiennych grobowców kujawskich z użyciem dynamitu, m.in. w Sarnowie, przez żołnierzy niemieckich w czasie budowy drogi z Lubrańca do Izbicy Kujawskiej.
- 1921 – pierwsza próba podsumowania wiedzy o megalitach pióra prof. Leona Kozłowskiego w artykule *Groby megalityczne na wschód od Odry* w tomie II „Materiałów Antropologicznych”.
- 1934 – przyjazd prof. Konrada Jażdżewskiego do Wietrzychowic oraz namówienie Alfreda Bohmera do zaprzestania niszczenia grobowców.
- 1934–1936 – badania grobowców w Wietrzychowicach, Leśniczówce oraz Obałkach kierowane przez prof. Konrada Jażdżewskiego.
- 1936 – wizytacja i inwentaryzacja grobowca w Gaju dokonana przez Stanisława Madajskiego.
- 1940 – dr Walter Kersten, kierownik okupacyjnego Urzędu Prehistorii Kraju Warty w Poznaniu, rozkopał kilka kopców ziemnych, w tym także grobowce kujawskie, m.in. w Obałkach.

- 1949 – Waldemar Chmielewski wraz z Aleksandrem Gardawskim sporządzają plan sytuacyjny megalitów w Gaju.
- 1950–1951 – badania wykopaliskowe grobowców kujawskich w Gaju i Sarnowie zrealizowane przez studentów Waldemara Chmielewskiego i jego żonę Marię.
- 1952 – publikacja pracy magisterskiej Waldemara Chmielewskiego *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*.
- 1961 – Wanda Tetzlaff publikuje artykuł o grobowcach w Zbeżynku i Obałkach.
- 1966 – rozpoczęcie badań wykopaliskowych w Sarnowie pod kierunkiem dr Lidii Gabałówny.
- 1966 – odkrycie przez holenderskiego uczestnika ekspedycji sarnowskiej J. A. Bakker'a stanowiska 1A w Sarnowie w pobliżu grobowca nr 1.
- 1967–1969 – badania grobowców 1, 2, 4 i 5 w Wietrzychowicach, w których brali udział: Stanisław Madajski, Maria Baranowska, Zygmunt Błaszczuk, Mieczysław Góra, Irena Jadczyk, Małgorzata Kowalczyk, Tadeusz Makiewicz i Maria Żemigła.
- 1969 – pierwszy artykuł sprawozdawczy z „nowych” badań w Wietrzychowicach autorstwa Tadeusza Makiewicza.
- 1970 – przedwczesna śmierć dr Lidii Gabałówny. Kontynuatorem badań w Sarnowie zostaje dr Henryk Wiklak.
- 1970–1971 – dr Irena Jadczyk publikuje w „Pracach i Materiałach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” w tomach 17 i 18 sprawozdania z badań w Wietrzychowicach.
- 1974 – zakończenie badań w Sarnowie.
- 1975 – 1986 – seria publikacji dotyczących badań w Sarnowie autorstwa dra Henryka Wiklaka i mgr Ewy Niesiołowskiej.
- 1979–2006 – opieka nad grobowcami kujawskimi w Wietrzychowicach sprawowana przez Nadleśnictwo Koło i Nadleśnictwo Kutno Lasów Państwowych.

- 2006 – z inicjatywy Adama Myrty, dyrektora Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury w Izbicy Kujawskiej, został ustanowiony uchwałą Rady Gminy i Miasta Izbica Kujawska Park Kulturowy Wietrzychowice.
- 2011 – rozpoczęcie badań na stanowisku 8 w Osieczu Małym, najbliższej grobowcom wietrzychowickim osadzie kultury pucharów lejkowatych. Badaniami kierował dr Piotr Papiernik wspólnie z mgrem Dominikiem Kacprem Płazą.
- 2013 – początek realizacji projektu „Źródła archeologiczne w rejonie Parku Kulturowego Wietrzychowice”, który zyskał akceptację i dofinansowanie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu „Dziedzictwo kulturowe”, priorytet 5: Ochrona zabytków archeologicznych”.
- 2013 – sondażowe badania reliktyw grobowca w Osieczu Małym, na st. 8a kierowane przez dra Piotra Papiernika i mgra Dominika Kacpra Płazę.
- 2014 – 2016 – badania grobowca nr 2 w Gaju kierowane przez dra Piotra Papiernika, przy udziale dra Dominika Kacpra Płazy i mgr Joanny Wichy.
- 2015–2016 – badania otoczenia grobowców w Wietrzychowicach kierowane przez dra Piotra Papiernika przy udziale mgr Joanny Wichy.
- 2016 – ratownicze badania grobowca w Lubominie, kierowane przez dra Piotra Papiernika i mgr Joannę Wichę.
- 2017 – konferencja dotycząca Parku Kulturowego Wietrzychowice w Toruniu.

BIOGRAMY BADACZY GROBOWCÓW KUJAWSKICH

Natalia Kicka (ur. 1801 – zm. 1888) – malarka, kolekcjonerka pamiątek narodowych. Pierwsza polska autorka prac archeologicznych dotyczących grobowców kujawskich. Od lat 50-tych XIX wieku związana z warszawskim środowiskiem starożytników. Jej główne zainteresowanie to numizmatyka. Mająca ponad 70 lat Natalia Kicka, wspólnie z hrabią Bnińskim, uczestniczyła w pierwszym naukowym rozkopywaniu grobowców kujawskich w Żurawicy. Rezultaty jej prac zostały opublikowane w studium: *Żale Żurawickie* z 1876 r. w 3 tomie „Wiadomości Archeologicznych”.

Roderich von Erckert (ur. 1821, zm. 1900) – niemiecki etnograf i oficer. Prowadził badania w różnych częściach Europy, w tym na Kaukazie. Jest autorem prac: *Der Kaukasus u. seine Völker* (1887); *Wanderungen u. Siedelungen d. germanischen Stämme in Mitteleuropa* (1901). Po lekturze artykułu Natalii Kickiej przeprowadził badania kilkudziesięciu grobowców kujawskich, w tym m.in. w Janiszewie, Tymieniu i Żurawicy. Pokłosiem kampanii rozkopywania grobowców jest m. in. artykuł z 1880 roku pt. *Ausgrabungen in Kujavien* w czasopiśmie „Verhandlungen der Berliner Gessellschaft für Anthropologie. Ethnologie und Urgeschichte” 12, 314–332.

Leon Kozłowski (ur. 1892 – zm. 1944) – archeolog i polityk. Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Jeden z najwybitniejszych polskich archeologów okresu międzywojennego. Badacz stanowisk neolitycznych w całej Polsce, w tym w rejonie Krakowa oraz na Kujawach. Przeprowadził badania grobowców kujawskich w Świerczynku, stosując dość oryginalne metody wykopaliskowe. Informacje o badaniach grobowców można znaleźć w kilku pracach Leona Kozłowskiego, przede wszystkim w artykule *Groby megalityczne na wschód od Odry* z 1921 roku. Był bliskim współpracownikiem marszałka Józefa Piłsudskiego. W II Rzeczypospolitej, w latach 1934–1935, pełnił funkcję premiera rządu.

Konrad Jażdżewski (ur. 1908, zm. 1985) – twórca łódzkiego ośrodka archeologicznego oraz pomysłodawca powołania „wieczystego rezerwatu prehistorycznego” w Wietrzychowicach. Wybitny badacz pradziejów, specjalizujący się m.in. w neolicie i kulturze pucharów lejkowatych. Jego praca doktorska pt. *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, opublikowana w 1936 roku jest do dziś cytowana. Od 1935 roku badacz grobowców kujawskich w Wietrzychowicach. Koordynator kolejnych prac z lat 50-tych w Sarnowie oraz w Gaju, realizowanych przez Waldemara Chmielewskiego oraz z lat 60-tych i 70-tych w Sarnowie i Wietrzychowicach prowadzonych przez Lidię Gabałównę, Irenę Jadczyk, a później Henryka Wikłaka przy współpracy z Ewą Niesiołowską. W roku 1985 władze Uniwersytetu Łódzkiego nadały Profesorowi Konradowi Jażdżewskiemu godność doktora *honoris causa*.

Stanisław Madajski (ur. 1908, zm. 1998) – archeolog-amator, konserwator zbiorów archeologicznych. Od 1933 roku współpracownik prof. Konrada Jażdżewskiego. Przed II wojną światową pracownik Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Po wojnie zatrudniony na stanowisku konserwatora muzealnego w Muzeum Prahistycznym, a później Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi. W latach 1949-1976 uczestniczył w badaniach większości grobowców kujawskich prowadzonych przez prof. Konrada Jażdżewskiego i jego uczniów. Brał udział w pierwszych pracach w Wietrzychowicach w 1935 roku oraz znacznie przyczynił się do zrekonstruowania przebadanych form megalitów.

Waldemar Chmielewski (ur. 1929, zm. 2004) – prahistoryk, współtwórca Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, jeden z najwybitniejszych badaczy paleolitu w Europie. Na początku swojej kariery zajmował się badaniem grobowców kujawskich. Podczas studiów archeologicznych na Uniwersytecie Łódzkim rozpoznał megality w Sarnowie i Gaju. Pokłosem tych wykopalisk była praca magisterska, podsumowująca stan wiedzy o grobowcach kujawskich. Swoją aktywność terenową łączył z pracą w Muzeum Prehistorycznym, obecnym Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi. Jego praca magisterska z 1951 *Zagadnienie grobowców kujaw-*

skich w świetle ostatnich badań wykopaliskowych, wydana drukiem w 1952, jest do dziś aktualna i powszechnie cytowana. Dysertacja Waldemara Chmielewskiego o grobowcach kujawskich jest uznawana za jedną z najlepszych prac magisterskich w historii archeologii w Polsce.

Lidia Gabałówna (ur. 1927, zm. 1970) – jedna z pierwszych uczennic Konrada Jażdżewskiego. Pracowniczka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Specjalistka z zakresu neolitu, w szczególności kultury pucharów lejkowatych. Badała stanowiska w rejonie Radziejowa Kujawskiego i grobowce w Sarnowie. W latach 60-tych wprowadziła bardzo nowoczesne metody badania grobowców kujawskich. Prowadziła wyjątkowo skrupulatną dokumentację wykopalisk, m. in. wykonała dużą ilość zdjęć w kolorze. Jest autorką kilku publikacji dotyczących grobowców w Sarnowie. Jeden z najważniejszych artykułów *Wyniki analizy C-14 węgla drzewnych z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Sarnowie z grobowca 8 i niektóre problemy z nim związane (informacja wstępna)* wywołał europejską dyskusję o chronologii powstania kultury pucharów lejkowatych. Przedwczesna śmierć Lidii Gabałówny spowodowała pewien „zastój” w badaniach grobowców kujawskich w Polsce.

Henryk Wiklak (ur. 1925, zm. 1995) – archeolog uniwersalny, kustosz kilku muzeów, w tym: Muzeum Okręgowego w Toruniu, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Muzeum Regionalnego w Brzezinach oraz Muzeum Ziemi Rawskiej w Rawie Mazowieckiej, oraz Konserwator Zabytków Archeologicznych. Badacz wielu stanowisk z różnych epok. Specjalista od kultury łużyckiej, przeworskiej oraz szewstwa we wczesnym średniowieczu. W latach 1970 – 1980 kierownik działu młodszej epoki kamienia w Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym w Łodzi. W tym czasie kontynuował badania Lidii Gabałówny w Sarnowie. Obok dokończenia prac wykopaliskowych nadzorował rekonstrukcje grobowców i urządzenie rezerwatu archeologicznego. Autor kilku prac związanych z zagadnieniem grobowców kujawskich i kultury pucharów lejkowatych, w tym m.in. pracy pt. *Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 8 w Sarnowie w woj. włocławskim* opublikowanej w 1982 roku.

Od lat 70. XX wieku grobowce kultury pucharów lejkowatych badano w różnych częściach Polski (w tym również przy okazji wykopalisk o innej tematyce), z których do najważniejszych należą: Łupawa i Poganice, Zagaje Stradowskie, Łącko, Opatowice, Zberzynek, Niedźwiedź, Las Stocki, Karmanowice, Słonowice, Kichary Nowe, Pawłów, Broniszewice, Henrykowo, Redecz Krukowy.

Osoby, które badały grobowce kultury pucharów lejkowatych to m.in.: Ewa Niesiołowska, Irena Jadczyk, Barbara Burchard, Dobrochna Jankowska, Jacek Wierzbicki, Lucyna Domańska, Hanna Kowalewska-Marszałek, Jolanta Nogaj-Chachaj, Marzena Przybył, Piotr Cholewa, Włodzimierz Wojciechowski, Jerzy Bąbel, Marek Florek, Krzysztof Gorczyca, Krzysztof Tunia, Piotr Papiernik.

WAŻNIEJSZE POZYCJE LITERATURY ZWIĄZANEJ Z BADANAMI GROBOWCÓW KUJAWSKICH

- Bąbel J.T.
2006 *Próba rekonstrukcji grobowca megalitycznego ze stanowiska V w Broniszowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin–Kraków, s. 271 – 288
- Borucki M.
1882 *Ziemia Kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek
- Burchard B.
1998 *Badania grobowców typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim w południowej Polsce*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 50, s. 149 – 155
2006 *Grobowce typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim, pow. Kazimierza Wielka*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin–Kraków, s. 301 – 305
- Chmielewski W.
1952 *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*, Łódź
- Cholewa P., Wojciechowski W., Limisiewicz A.
2004 *Badania wykopaliskowe na megalitycznym cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych w Muszkowicach w roku 2003 (pow. Żąbkowice Śląskie)*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 46, s. 43 – 51
- Domańska L.
2006 *Cmentarzysko megalityczne kultury pucharów lejkowatych w Łącku, pow. Inowrocław*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin–Kraków, s. 289 – 298
- Erckert von R.
1880 *Ausgrabungen in Kujavien*, Verhandlungen der Berliner Gessellschaft für Anthropologie. *Etnologie und Urgeschichte*, t. 12, s. 314 – 332
- Florek M.
2008 *Cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na Wyżynie Sandomierskiej. Historia i stan badań*, Wiadomości Archeologiczne, t. 60, s. 97 – 123
- Gabałówna L.
1968 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Sarnowie, pow. Włocławek, przeprowadzonych w roku 1967 na stanowiskach 1 i 1A*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, t. 15, s. 135 – 147
1969 *Badania nad kulturą pucharów lejkowatych w Sarnowie, pow. Włocławek i jego najbliższej okolicy*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 20, s. 43 – 53
1969a *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Sarnowie, pow. Włocławek, przeprowadzonych w 1968 na stanowiskach 1 i 1A*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 16, s. 51 – 55
1970 *Wyniki analizy C-14 węgla drzewnych z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Sarnowie z grobowca 8 i niektóre problemy z nim związane (informacja wstępna)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 17, s. 77 – 91
- Garbacz K.
2006 *Dwa grobowce z Grzybowa, pow. Staszów na tle idei zjawiska rozprzestrzeniania się idei megalitycznej w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 307 – 333
- Gorczyca K.
1981 *Grobowiec kujawski w Zberzynie, woj. konińskie*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 30, s. 1 – 20

- Jankowska D.
2005 *O pochodzeniu pomorskich grobowców bezkomorowych kultury pucharów lejkowatych*. Folia Praehistorica Posnaniensia, t. 13, s. 133 – 144
- Jastrzębski S., Ślusarska M.
1982 *Grobowce kultury pucharów lejkowatych z Lublina-Sławinka i Miłocina-Kolonii, woj. lubelskie*. Wiadomości Archeologiczne, t. 47 (2), s. 191 – 229
- Jażdżewski K.
1935 *Groby kujawskie kultury pucharów lejkowatych w m. Leśniczówka w pow. włocławskim*, Z Otchłani Wieków, R. 10, z. 2, s. 28 – 29
1936a *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*. Poznań.
1936b *Groby kujawskie w Wietrzychowicach w pow. kaliskim (recte: kolskim!) (stan. 1)*, Z otchłani wieków, R. 11, z. 3, s. 52
1936c *Groby kujawskie w Obałkach w pow. kolskim (stanowisko 1)*, Z otchłani wieków, R. XI, z. 4 – 5, s. 64
1936d *Groby kujawskie w Lubominie Poduchownym w pow. włocławskim (stanowisko 1)*, Z otchłani wieków, R. 11, z. 4 – 5, s. 64 – 65
1936e *Groby kujawskie kultury pucharów lejkowatych (faza starsza) w Obałkach, w pow. kolskim*, Z Otchłani Wieków, R. 11, z. 8 – 9, s. 114
1936f *Olbrzymi grób kujawski w Wietrzychowicach*, Z otchłani wieków, R. XI, z. 10 – 11, s. 121 – 129
1970a *Związki grobowców kujawskich w Polsce z grobami megalitycznymi w Niemczech północnych, w Danii i w krajach zachodnioeuropejskich*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 17, s. 15 – 48
1970b *Wzajemny stosunek do siebie elementów północnych, południowych i zachodnich w obrębie kultury pucharów lejkowatych*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 17, s. 49 – 76
- Jadczykowa I.
1970 *Sprawozdanie z badań prowadzonych w latach 1967 i 1968 na stanowisku 1 w Wietrzychowicach, pow. Koło*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 17, s. 125 – 144
1971a *Sprawozdanie z końcowego etapu prac badawczych na neolitycznym cmentarzysku grobowców kujawskich w Wietrzychowicach, pow. Koło*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 18, s. 93 – 102
1971b *Grobowce kujawskie z Wietrzychowic*, Z otchłani wieków, R. 37, s. 72 – 75
- Kapica Z.
1970 *Pochówki neolityczne z grobowców kujawskich w Wietrzychowicach, pow. Koło, w świetle badań antropologicznych*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 17, s. 145 – 156
1971 *Analiza antropologiczna materiałów kostnych z cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Sarnowie, po. Włocławek – z grobowca 8*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 18, s. 121 – 123
- Kicka N.
1876 *Żale Żurawickie*, Wiadomości Archeologiczne, t. 3, s. 79 – 83
- Kośko A.
1976 *Przyczynek do badań nad kujawską enklawą tzw. „grobowców bezkomorowych”*, Archeologia Polski, t. 21(2), s. 402 – 408
2006 *Grobowce quasimegalityczne w kulturze wczesnoagrarnych społeczności Wysoczyzny Kujawskiej: 4500 – 2000 przed Chr.*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 19 – 26
- Kolberg O.
1867 *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, t. 3, Kujawy, cz. I, Warszawa
- Kowalewska - Marszałek H., Duday H., Pyżuk M.
2006 *Kichary Nowe: „megalityczne” konstrukcje grobowe w świetle badań archeologicznych i antropologicznych*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 341 – 360
- Kozak-Zychman W., Szeliga M.
2005 *Pochówki z cmentarzyska ludności kultury pucharów lejkowatych w Pawłowie, stan. 3, pow. Sandomierz (Badania 2001 – 2003 r.)*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 7, s. 33 – 41

- Kozłowski L.
1921 *Groby megalityczne na wschód od Odry*, Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, t. 2
- Krzak Z.
1994 *Megality Europy*. Warszawa
- Kukawka S., Małecko-Kukawka J., Wawrzykowska B.
2006 *Grobowce kujawskie na Ziemi Chełmińskiej*. [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 127 – 134
- Libera J., Tunia K. (red.)
2006 *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin – Kraków
- Matraszek B., Sałaciński S.
2006 *Grobowce megalityczne w Stryczowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 235 – 245
- Midgley M.
1985 *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*, Oxford
- Niesiołowska E.
1980 *Materiały krzemienne z fazy AB KPL z grobowca 8 w Sarnowie woj. wrocławskie*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 27, s. 85 – 155
- 1981 *Niektóre problemy związane z materiałami krzemiennymi kultury pucharów lejkowatych z fazy AB, pochodzącymi z grobowca 8 w Sarnowie, woj. wrocławskim*. [w:] T. Wiślański (red.), *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce (studia i materiały)*, s. 37 – 57, Poznań
- 1986 *Materiały krzemienne z grobowca 9 w Sarnowie, województwo wrocławskie, na tle fazy sarnowskiej KPL*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 33, s. 23 – 48
- 1994 *Einige Probleme der frühen Trichterbecherkultur in Polen. Die Sarnowo-Style und die Pikutkowo-Phase*, [w:] J. Hoika and J. Meurers-Balke (red.) *Beiträge zur frühneolithischen Trichterbecherkultur im westlichen Ostseegebiet. 1. Internationales Trichterbechersymposium in Schleswig vom 4. Bis 7. März 1985*, Neumünster, s. 325 – 346
- 1999 *'The early TRB "ploughmarks" from Sarnowo in central Poland: a new interpretation*, Oxford Journal of Archaeology, t. 18, s. 17 – 22
- Lorkiewicz W., Jakubowski J.
2010 *Czaszki z grobowca kultury pucharów lejkowatych w Wietrzychowicach: przypadki trepanacji czy uszkodzenia pośmiertne?*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, 2008/2009, Seria Archeologiczna, t. 44, s. 75 – 86
- Makiewicz T.
1969 *Cmentarzysko grobowców kujawskich w Wietrzychowicach pow. Koło*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 21, s. 25 – 29
- Młynarczyk H.
1982 *Materiały krzemienne z grobowców kujawskich w Sarnowie, Gaju, Leśniczówce i Wietrzychowicach*, Światowit, t. 35, s. 55 – 93
- Nogaj-Chachaj J.
1991 *The stone-packed graves of the Funnel Beaker culture in Karmanowice, site 35*. Antiquity, t. 65 (248), s. 628 – 640
- 1997 *Dziewiąty sezon badań na stanowisku 35 w Karmanowicach, woj. lubelskie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 2, s. 16 – 23
- 1998 *Dziesiąty sezon badań na stanowiskum 35 w Karmanowicach, woj. lubelskie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 3, s. 30 – 35
- Papiernik P.
2016 *Grobowce kujawskie w Wietrzychowicach i Gaju. Osiedziska lat badań archeologicznych*, Zapiski kujawsko-dobrzyńskie, R. 2015, t. 30: Osadnictwo i demografia na Kujawach wschodnich i w Ziemi dobrzeńskiej, s. 13 – 30
- Piontek J., Weber A.
1987 *Bezkomorowe grobowce megalityczne na Pomorzu Środkowym – próba interpretacji*, Folia Praehistorica Posnaniensia, t. 2, s. 13 – 34.
- Rzepecki S.
2011 *U źródeł megalityzmu w kulturze pucharów lejkowatych*, Łódź
- Tetzlaff W.
1961 *Grobowce kultury pucharów lejkowatych ze Zberzynka, pow. Konin i Obalek, pow. Koło*, Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 12, s. 40 – 47

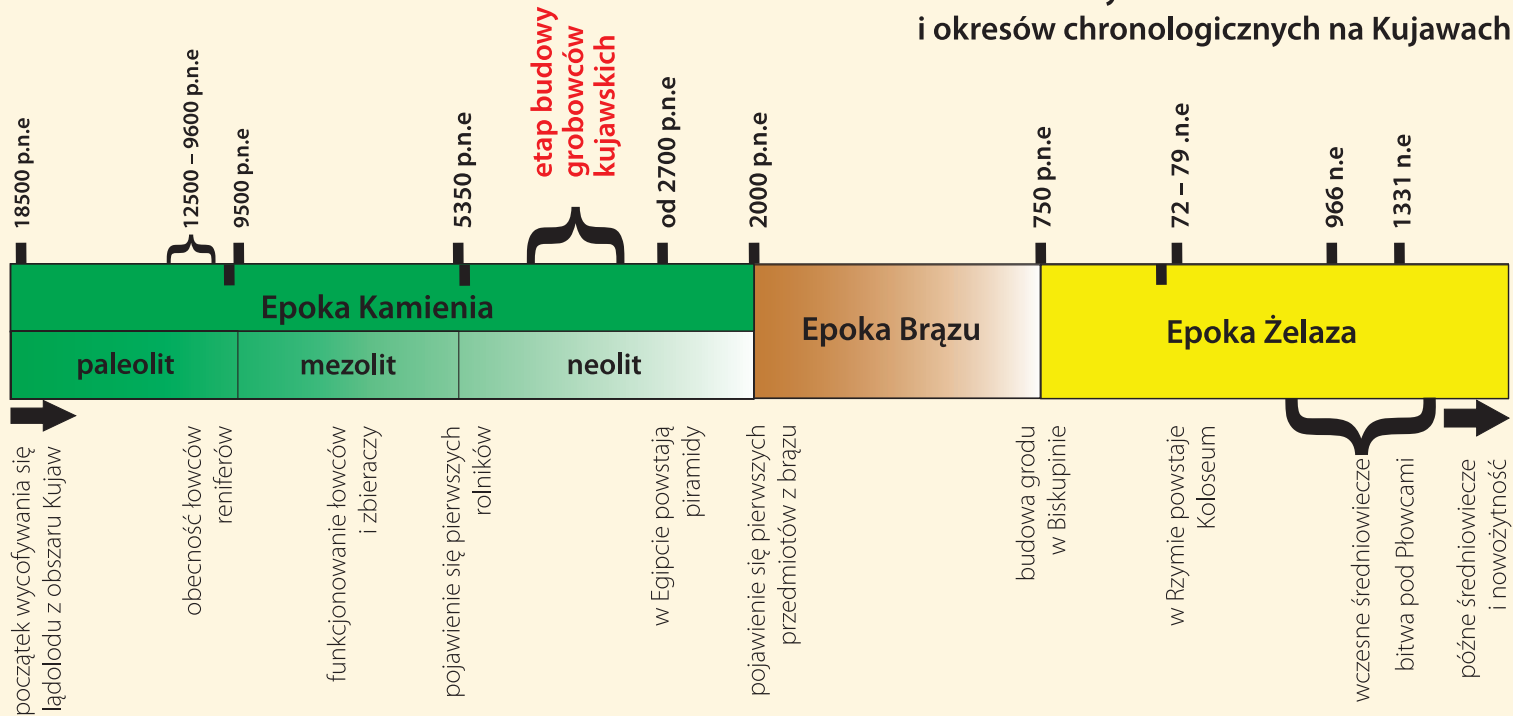
- Tunia K.
- 1996 *Ogólnopolska konferencja archeologiczna Słonowice '96*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 48, s. 239 – 243
- 2003a *Drewniane „megality” nad Wisłą*. Wiedza i Życie. Numer specjalny. Zaginione cywilizacje, s. 68 – 71
- 2003b *Słonowickie megaksylony*, Archeologia Żywa, t. 24 (1), s. 11 – 14
- 2006 *„Temenos” kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kaziemierza Wielka. Badania 1979 – 2002. Trzecie sprawozdanie*. [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, s. 335 – 340, Lublin– Kraków
- Wierzbicki J.
- 1992 *Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Łupawie woj. Słupsk, stanowisko 2*, Poznań
- 1999 *Łupawski mikroregion osadniczy ludności kultury pucharów lejkowatych*, Poznań
- 2006 *Megality kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce?* [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 86 – 101
- Wiklak H.
- 1975 *Wyniki badań wykopaliskowych na grobowcu 9 w Sarnowie, pow. Włocławek*. Sprawozdania Archeologiczne, t. 27, s. 43 – 53
- 1982 *Wyniki badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 8 w Sarnowie w woj. włocławskim*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 27(1980), s. 33 – 83
- 1983 *Wyniki badań wykopaliskowych w osadzie i na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1A w Sarnowie, woj. włocławskie*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 30, s. 167 – 200
- 1986 *Podsumowanie badań wykopaliskowych w obrębie grobowca 9 w Sarnowie, woj. włocławskie*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, t. 33, s. 5 – 21
- Wojciechowski W.
- 2005 *Grobowce megalityczne na przedpolu Sudetów*, Folia Praehistorica Poseniensia, t. 23/24, s. 161 – 174
- Wojciechowski W., Cholewa P.
- 2006 *Grobowce kujawskie kultury pucharów lejkowatych na Dolnym Śląsku*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 225 – 233
- Zych R.
- 2002 *Wielkie domostwa i grobowce typu kujawskiego w kulturze symbolicznej neolitu na ziemiach polskich*, Rzeszów
- 2006 *Organizacja przestrzeni miejsc z grobowcami kujawskimi i jej symbolik*. [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin – Kraków, s. 117 – 126

PARK KULTUROWY WIETRZYCHOWICE

Opracowanie: Barbara Ławandowska

Przybliżone datowanie zdarzeń i okresów chronologicznych na Kujawach

Chronologia najważniejszych zdarzeń w dziejach człowieka

